

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ
ΚΑΙ
ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗ 200TH ΕΠΕΤΕΙΟ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

ΑΘΗΝΑ 2021

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Προλογικά	9-10
Έλένη Άγγελομάτη-Τσουγκαράκη, <i>Στή σκιά του λόρδου Guilford: ό Χριστόφορος Φιλητάς και δύο άγνωστα κείμενά του για την Έπανάσταση</i>	11-52
Δέσποινα Βλάμη, <i>Πόλεμος και Επιχειρήσεις: οι αδελφοί Μπουντούρη και η οικονομία της Επανάστασης στην Ύδρα κατά τον 19ο αιώνα</i>	53-99
Χαρίτων Καρανάσιος, <i>Τό πολλαπλό δίλημμα του Νέου Έλληνισμού πριν από την Έπανάσταση</i>	101-137
Ηλίας Κολοβός, <i>Το τέλος του αιώνα των Φαναριωτών κατά το 1821, σύμφωνα με τα οθωμανικά τεκμήρια</i>	139-162
Φωκίων Κοτζαγεώργης, <i>Ρωμιοί εκτελεσθέντες και φυγάδες στη Θεσσαλονίκη του 1821</i>	163-187
Γεώργιος Κουτζακιώτης, <i>Ο Ρήγας, ο Παζβάντογλου και το επαναστατικό εγχείρημα του 1797. Μερικές επισημάνσεις</i>	189-216
Σοφία Λαΐου, <i>Οθωμανοί έλληνες σαράφηδες στην Κωνσταντινούπολη του 1821</i>	217-238
Ίκαρος Μαντούβαλος, <i>Ο θάνατος στα χρόνια της Επανάστασης μέσα από τις αφηγήσεις του Anton Prokesch</i>	239-277
Παναγιώτης Μιχαηλάρης, <i>Πολιτικο-εκκλησιαστικές πιέσεις για την επιστροφή Κυδωνιέων και Μοσχονησιωτών στις έστιές τους (1823)</i>	279-300
Δημήτρης Παπασταματίου, <i>Όφεις της οικονομίας πολέμου στην Κεντρική Μακεδονία κατά την περίοδο 1821-1830</i>	301-343
Πέτρος Πιζάνιας, <i>Το αγροτικό ζήτημα από τις πρώτες νεωτερικές επαναστάσεις στην Ελληνική Επανάσταση</i>	345-380
Νικόλας Πίσσης, <i>Ο Αγαθάγγελος, τα πρότυπά του και τύχες του έως και την Επανάσταση</i>	381-410

Αλεξάνδρα Σφοίνη, <i>Εικόνες των επαναστατημένων Ελλήνων στα φι- λελληνικά Απομνημονεύματα. Ατομικές και συλλογικές συμπε- ριφορές (1821-1828)</i>	411-440
Έλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, <i>Η Φιλική Εταιρεία και ο τεκτονι- σμός: μυστική επικοινωνία, αστική δημοσιότητα και κοινωνικές ιδέες</i>	441-484

Αλεξάνδρα Σφοίνη

Εικόνες των επαναστατημένων Ελλήνων
στα φιλελληνικά Απομνημονεύματα.
Ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές (1821-1828)

Η βιβλιογραφία για τον φιλελληνισμό της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης είναι εκτεταμένη και ποικιλόμορφη.¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα απομνημονεύματα των φιλελλήνων που επισκέφθηκαν την Ελλάδα είτε ως εθελοντές στρατιώτες και αξιωματικοί είτε ως εκπρόσωποι φιλελληνικών επιτροπών και απλοί παρατηρητές. Αυτά τα κείμενα έχουν τη μορφή ημερολογίου ή επιστολών και περιέχουν το ταξιδιωτικό χρονικό του συντάκτη, περιγράφουν τον χώρο και τους ανθρώπους, τις πολεμικές επιχειρήσεις και τις πολιτικές σχέσεις, ενώ διατυπώνουν παρατηρήσεις, κρίσεις και επικρίσεις. Γενικά, αποτελούν χρήσιμη πηγή για την άντληση πληροφοριών και σχολίων σχετικά με πρόσωπα και καταστάσεις, αλλά και για το ίδιο το φιλελληνικό κίνημα.

Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στις εικόνες των επαναστατημένων Ελλήνων, καθώς και στον σχολιασμό των ατομικών και των συλλογικών συμπεριφορών, όπως αποτυπώνονται στα κείμενα αυτά. Ως χρονικό όριο τέθηκε το 1828, όταν, μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου και την άφιξη του Καποδίστρια, το φιλελληνικό κίνημα, που διακρίνεται σε τέσσερις φάσεις, καταλαγιάζει και αλλάζει χαρακτήρα.² Τα απομνημονεύματα που χρησιμο-

1. Για την πλήρη καταγραφή βλ. Loukia Droulia, *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque 1821-1833*, Seconde édition revue et corrigée sous la direction de Alexandra Sfoini, [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2017. Βλ. επίσης η ίδια, *Sens et portée du philhellénisme*, Digital publications 01, [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2020.

2. Οι τέσσερις φάσεις ορίζονται ως εξής: 1) 1821-1822, στο ξεκίνημά του το κίνημα εμφορείται από φιλελληνικό ενθουσιασμό· 2) 1823-1824, το κίνημα υποχωρεί λόγω της απογοήτευσης των εθελοντών· 3) τέλος 1824-1827, το κίνημα φθάνει στο απόγειό του· 4) μετά τον Οκτώβριο του 1827 το κίνημα υποχωρεί. Παράλληλα, καθ' όλη τη διάρκειά του, το κίνημα είναι συνδυασμός ατομικής πρωτοβουλίας και οργανωμένης δράσης. Για το

ποιούνται στην παρούσα μελέτη είναι γραμμένα στα γαλλικά, αγγλικά και γερμανικά και ανήκουν σε γνωστούς και λιγότερο γνωστούς φιλέλληνες. Λόγω του όγκου του υλικού,³ επιλέχθηκαν ορισμένα χαρακτηριστικά κείμενα και αποσπάσματα που αναφέρονται στις κύριες μορφές του Αγώνα, σε κάποιες κοινωνικές ομαδώσεις, καθώς και στους Έλληνες ως σύνολο. Εν προκειμένω, δεν ελέγχεται η αξιοπιστία αυτών των –συχνά αντικρουόμενων– μαρτυριών, αλλά ενδιαφέρει η ματιά των συγγραφέων σε σχέση με την ελληνική πραγματικότητα, ο τρόπος που προσλαμβάνουν την Ελληνική Επανάσταση και τους ανθρώπους της μέσα από τη δική τους εμπειρία.

Οι ηγέτες του αγώνα

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος παρουσιάζεται στα κείμενα των απομνηματογράφων σε γενικές γραμμές με θετικό πρόσημο, αν και ορισμένοι –και μάλιστα οι Γάλλοι– διατηρούν επιφυλάξεις ή είναι αρνητικοί λόγω της αγγλόφιλης πολιτικής και της φαναριώτικης καταγωγής του. Τα φυσικά χαρακτηριστικά του δεν κερδίζουν όλες τις εντυπώσεις, αλλά το ευρωπαϊκό ένδυμα και οι ευγενικοί τρόποι του προδιαθέτουν ευμενώς, ενώ δεν αμφισβητούνται η ευφυΐα και η παιδεία του, τα πολιτικά προσόντα και ο πατριωτισμός του. Έτσι, ο Άγγλος Julius Millingen, γιατρός του Μπάιρον που αργότερα θα τεθεί στην υπηρεσία του σουλτάνου, αναφέρει ότι η έκφρασή του του είναι αυτή ενός έξυπνου και φιλόδοξου άνδρα, διαθέτει λαμπρή μόρφωση και πατριωτισμό, αλλά δεν έχει πολεμική όψη ούτε φροντισμένη ενδυμασία ικανή να εμπνεύσει εμπιστοσύνη σε έναν ημιπολιτισμένο λαό, όπως οι οπλαρχηγοί με την πολυτελή αλβανική φορεσιά.⁴ Για τον ιρλανδό

φιλέλληνικό κίνημα βλ. ενδεικτικά C. M. Woodhouse, *The Philhellenes*, Λονδίνο 1969· W. St Clair, “*That Greece might still be free*”; *the Philhellenes in the War of Independence*, Λονδίνο 1972· D. Barau, *La cause des Grecs. Une histoire du mouvement philhellène (1821-1829)*, Παρίσι 2009· H. Mazurel, *Vertiges de la guerre. Byron, les philhellènes et le mirage grec*, Παρίσι 2013· G. Hering, *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία και ο φιλέλληνισμός*, μτφρ. Αγαθοκλής Αζέλης, Ηράκλειο 2021.

3. Αρχετό υλικό παρατίθεται στο πολύτομο έργο Κυρ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21: απομνημονεύματα, χρονικά, ημερολόγια, υπομνήματα, αλληλογραφία εθελοντών, διπλωματών, ειδικών απεσταλμένων, περιηγητών, πρακτόρων κ.ά.*, τ. 1-5, Αθήνα 1979-1984, αλλά χρωματίζεται από τις αρνητικές κρίσεις του συγγραφέα για τους φιλέλληνες.

4. J. Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece; Containing An Account of the Military and Political Events, which occurred in 1823 and Following Years. With Various Anecdotes relating to Lord Byron, and An Account of his last Illness and Death*, Λονδίνο 1831, σ. 64-68.

περιηγητή και μετέπειτα πολιτικό James Emerson, που φιλοδοξεί να παρουσιάσει «μια πιστή εικόνα της Ελλάδας», η πρώτη εντύπωση δεν ήταν καθόλου ευνοϊκή. Με κοντό ανάστημα και χωρίς τίποτε το χαρισματικό, οι τρόποι του είναι άνετοι και 'υποχρέωναν' τον συνομιλητή του, όπως οι τρόποι όλων των Φαναριωτών, αλλά συνοδεύονται από υπερβολική ευγένεια που μοιάζει με δουλοπρέπεια.⁵ Αντιθέτως, για τον ιταλό εξόριστο καρμπονάρο κόμη Giuseppe Pecchio η φυσιογνωμία του είναι πιο ωραία και έντονη από ό,τι στα πορτρέτα που είχε δει στο Λονδίνο· φορά γαλλική ενδυμασία και μάλιστα σκισμένη, πράγμα που δείχνει μάλλον επιτήδευση παρά πενία. Η συζήτησή του είναι πνευματώδης, διαθέτει όλα τα προσόντα που απαιτούνται από έναν γραμματέα του κράτους, οι εχθροί του δεν αρνούνται την ανωτερότητά του, αλλά θεωρούν ότι χειρίζεται καλύτερα την πένα από το ξίφος. Ωστόσο, δεν χαιρεί στην πατρίδα του της επιρροής που θα έπρεπε να του εξασφαλίσουν τα προσόντα και ο πατριωτισμός του, επειδή κατάγεται από το Φανάρι και δεν έχει περιουσία και σχέσεις στην Ελλάδα, αναγκασμένος να μάχεται μόνος κατά των φατριών και των σκευωριών, υιοθετώντας συχνά τα όπλα των αντιπάλων του.⁶ Ο Αμερικανός Henry Post, απεσταλμένος της φιλελληνικής επιτροπής της Νέας Υόρκης, θεωρεί ότι είναι ευγενικός στη συνομιλία, μετριοπαθής στις συνήθειές του και άφογος στον ιδιωτικό του βίο, αλλά ύπουλος στους τρόπους του, διαχειρίζεται τις κρατικές υποθέσεις εν μέσω δύσκολων συγκυριών και της σθεναρής αντιπολίτευσης των στρατιωτικών αρχηγών. Αν και βαθιά διαποτισμένος από το φαναριώτικο πνεύμα, οι δολοπλοκίες του στρέφονται προς το γενικό κα-

5. *A Picture of Greece in 1825; as Exhibited in the Personal Narratives of James Emerson, Esq., Count Pecchio, and W. H. Humphreys, Esq. Comprising a detailed Account of the Events of the late Campaign, and Sketches of the Principal Military, Naval, and Political Chiefs. In two volumes*, Λονδίνο 1826. Το βιβλίο, μαζί με το απομνημόνευμα του Ιταλού Pecchio, μεταφράστηκε και στα γαλλικά (οι παραπομπές στη γαλλική έκδοση): J. Emerson – G. Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825, ou Récit des voyages de M. J. Emerson et du Cte Pecchio, traduit de l'anglais. Orné du Portrait de l'Amiral Miaoulis, et augmenté d'un précis des événements qui ont eu lieu depuis le départ de ces voyageurs jusqu'à ce jour, par Jean Cohen, ancien censeur royal*, Παρίσι 1826, σ. 103.

6. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 340-341. Το έργο του G. Pecchio, *Relazioni degli avvenimenti della Grecia nella primavera del 1825*, Λουγκάνο 1826, μεταφράστηκε στα αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Επίσης, μεταφράστηκε και στα ελληνικά το 1885· βλ. σχετικά Φρ. Σκαλόρα, «Γραφές μνήμης, λόγια εν δράσει. Απομνημονεύματα Ιταλών εξορίστων και πατριωτών στην επαναστατημένη Ελλάδα: σημειώσεις στο περιθώριο του έργου του Τζιουζέππε Πέκκιο», 1821 και Απομνημόνευμα. Ιστορική χρήση και ιστοριογραφική γνώση, επιμ. Δ. Δημητρόπουλος – Βαγγ. Καραμανωλάκης – Νίκη Μαρωνίτη – Παντ. Μπουκάλας, [Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων], Αθήνα 2020, σ. 195-209.

λό και όχι το ιδιωτικό συμφέρον, ενώ η φτώχεια του είναι επαρκής απόδειξη για τη γνησιότητα του πατριωτισμού του.⁷

Ασφαλώς οι Άγγλοι τον εγκωμιάζουν περισσότερο, αν και αυτό δεν αποτελεί κανόνα. Ο συνταγματάρχης Leicester Stanhope, βετεράνος των Ναπολεόντειων πολέμων, που ήταν ακόλουθος του Jeremy Bentham και απεσταλμένος της Επιτροπής του Λονδίνου,⁸ παρατηρεί ότι δεν είναι «φιλελεύθερος με την ευρεία έννοια», τασσόμενος μυστικά υπέρ μιας μετριοπαθούς μοναρχίας, είναι φιλόδοξος, αν και δεν έχει το απαιτούμενο θάρρος για να έχει τον πρώτο ρόλο, το σύνταγμα είναι παιδί του, αλλά ο ίδιος δεν «φαίνεται να τρέφει πατρικά αισθήματα απέναντί του», λόγω του γεγονότος ότι ήταν «στην υπηρεσία του βεζίρη».⁹ Ο ιρλανδός αξιωματικός του βρετανικού ναυτικού Edward Blaquiere, και αυτός δραστήριο μέλος της Επιτροπής του Λονδίνου,¹⁰ τον θεωρεί φίλο του, όπως και τον μητροπολίτη

7. H. A. V. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, Νέα Υόρκη 1830, σ. 38-39.

8. Κ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Ο Ιερεμίας Μπένθαμ και η Ελληνική Επανάσταση*, εισαγωγή-επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου – Φ. Παιονίδης, μτφρ.-σχολ. Φ. Παιονίδης – Κ. Παπαγεωργίου – Α. Τάκης – Γ. Τασόπουλος, [Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων], Αθήνα 2012.

9. L. F. Ch. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824; being a Series of Letters, and other Documents, on the Greek Revolution, written during a Visit to that Country*, Λονδίνο 1824, σ. 63, 100-101. Ο Stanhope είχε εμμονή με την ελευθεροτυπία και την πολιτική διαφώτιση του απαίδευτου λαού: έπαιξε μάλιστα αποφασιστικό ρόλο στην ίδρυση του ελληνικού Τύπου. Κατά τη γνώμη του, οι Φαναριώτες εμμένουν σε παραδοσιακούς θεσμούς που αντιστρατεύονται το σύγχρονο κράτος δικαίου. Ωστόσο, η δημοκρατικότητα των συνταγμάτων της Επανάστασης προσέελκυσε το ενδιαφέρον των βρετανών φιλελευθέρων· βλ. Γιάννα Τζουρμανά, «Στόχος μας είναι να φέρουμε γνώση και ελευθερία». Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», *Δοκιμές* 9-10 (2001), 47-86. Σημειωτέον ότι οι τίτλοι ευγενείας, που προκάλεσαν την οργή του Κοραή, καταργήθηκαν με το Σύνταγμα της Τροιζήνας το 1827 (άρθρα 27 και 28), το οποίο ήταν το πρώτο που καθιέρωνε ρητά την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας· βλ. Αλέξ. Σβώλος, *Τα ελληνικά συντάγματα 1822-1975/1986. Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα 1998, σ. 138· Ν. Κ. Αλιβιζάτος, *Το σύνταγμα και οι εχθροί του στη νεοελληνική ιστορία 1800-2010*, Αθήνα 2011, σ. 52-55.

10. Σύμφωνα με το βιογραφικό λεξικό των Barth και Kehrig-Korn, ο Blaquiere ήταν «ένας από τους λίγους αληθινά ανιδιοτελείς φιλέλληνες». Έφθασε στην Τριπολιτσά το 1823, διαπραγματεύθηκε με τον Μαυροκορδάτο, εξόπλισε το μπρίκι «Ηρακλής» και πήγε στο Αργοστόλι, κινητοποίησε τον λόρδο Βύρωνα στη Γένοβα, υπέβαλε ενθουσιώδεις αναφορές για τους Έλληνες στο Λονδίνο και δεν έπαψε να υποστηρίζει τον αγώνα τους. Για τον γερμανό ιστορικό Gervinus, «ήταν ο πιο συμπαθής από όλους τους Άγγλους και θαυμαστής της Ελλάδας»· βλ. Γ. Μπαρτ – Μ. Κέριχ-Κορν, *Η εποχή των Φιλελλήνων. Με αναλυτικό ονομαστικό κατάλογο των Ευρωπαίων και Αμερικανών φιλελλήνων*,

Ιγνάτιο, και τον περιγράφει ως δημόσιο άνδρα, ταλαντούχο και ανιδιοτελή, που είχε πολλές δυσκολίες να αντιμετωπίσει, στις οποίες επέδειξε δύναμη, πατριωτισμό και δημόσια αρετή, όπως δείχνει ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπιζε τις υποθέσεις της Δυτικής Ελλάδας, χωρίς χρήματα ή πόρους και με τις διαμαρτυρίες των ανεξέλεγκτων στρατιωτών.¹¹

Αλλά και ο γάλλος αξιωματικός Maxime Raybaud, όταν το 1821 τον συνάντησε στη Μασσαλία σε ένα πλοίο με κατεύθυνση τον Μοριά, το οποίο είχε ναυλώσει ο Μαυροκορδάτος, παρατηρεί ότι οι υπηρεσίες που προσέφερε στην πατρίδα του ήταν πολύ σημαντικότερες από κάποιες νίκες, καθώς διέτρεχε τις επαρχίες της Ελλάδας, προσπαθώντας να συνενώνει τα πνεύματα και φροντίζοντας για την πολιτική οργάνωση.¹² Ενστάσεις, ωστόσο, διατυπώνονται από Γάλλους. Ο αξιωματικός του ιππικού Eugène de Villeneuve, που φιλοξενήθηκε στο σπίτι του, παραδέχεται ότι η φυσιογνωμία του δηλώνει έναν άνθρωπο με πνεύμα και θεωρείται ο καλύτερος διπλωμάτης της Ελλάδας. Παρατηρεί, ωστόσο, ότι είναι η ψυχή του αγγλικού κόμματος που υπερισχύει στην Ελλάδα, η οποία θα έπρεπε να είναι ελληνική και όχι γαλλική, ρωσική ή αγγλική.¹³ Ο αξιωματικός του Ναυτικού Jean Philippe Jourdain, που συμμετείχε σε διάφορες ανεπιτυχείς αποστολές, διέκρινε στον Μαυροκορδάτο περισσότερη φιλοδοξία και δολοπλοκία παρά ικανότητα, όπως σε όλους τους Φαναριώτες, ενώ τον θεωρεί υπεύθυνο για τη σφαγή του Τάγματος των Φιλελλήνων στο Πέτα.¹⁴

επιμ. Κ. Παπαηλιού, Αθήνα 2021, σ. 117-118. Ο Blaquierie είχε ιδεολογικές διαφορές με τον Stanhope· υποστήριζε το δικαίωμα στην εθνική αυτοδιάθεση περισσότερο από την επέκταση του φιλελευθερισμού, γεγονός που προκάλεσε την απaréσκεια της Επιτροπής του Λονδίνου, αποκαλύπτοντας τις διαιρέσεις του βρετανικού φιλελευθερισμού· βλ. Άννα Καρακατσούλη, «Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση, Αθήνα 2016, σ. 162-170.

11. E. Blaquierie, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress; Together with Some Remarks on the Religion, National Character, etc. in Greece*, Λονδίνο 1824, σ. 154-156.

12. M. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce, pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance, accompagnés des plans topographiques*, τ. 1, Παρίσι 1824, σ. 36-37, 268-269.

13. Eug. de Villeneuve, *Journal fait en Grèce, pendant les années 1825 et 1826*, Βρυξέλες 1827, σ. 11, 99, 117-120, 126.

14. J. P. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, Παρίσι 1828, σ. 30-36, 88. Ο Jourdain, τέως ναύαρχος του γαλλικού στόλου, έφθασε στην Ελλάδα το 1822 και ανέλαβε υπηρεσία στην Ύδρα και το Ναύπλιο, ενώ συμμετείχε σε διαπραγματεύσεις για την Ελλάδα και στάλθηκε στο Συνέδριο της Βερόνας. Αποτραβήχτηκε στη Σκύρο εξαιτίας της ασθένειάς του από τύφο και το 1825 επανήλθε στο Ναύπλιο ως αρχηγός λεγεώνας υπό τον συνταγματάρχη Φαβιέρο· βλ. στο ίδιο, σ. vi-vii.

«Μικρόφυχος και φιλόδοξος, αυτός ο Φαναριώτης μόνο κακό μπορεί να κάνει στην ελληνική υπόθεση, της οποίας έπρεπε να είναι το πιο σταθερό στήριγμα ... υπονομεύει όσους τον αντιπολιτεύονται ... αυτός και οι ακόλουθοί του βρίσκουν πάντοτε τρόπο να αποφεύγουν κάθε αλλαγή που δεν συμφωνεί με τις φιλόδοξες βλέψεις τους, εξαιτίας τους οι Έλληνες δεν απευθύνονται στην Ευρώπη, για να ζητήσουν έναν μονάρχη».

Αντιθέτως, ο Raybaud, που συμμετείχε στη μάχη και τον είδε συγκλονισμένο μετά την ήττα, υποστηρίζει ότι πέτυχε να συγκροτήσει τακτικό σώμα.¹⁵ Κατά τον ίδιο τρόπο, ο γάλλος συνταγματάρχης Olivier Voutier δεν θεωρεί υπεύθυνο τον Μαυροκορδάτο αλλά τον Γώγο Μπακόλα. Από την άλλη πλευρά, ο Γερμανός Johann Daniel Elster, που είχε ενταχθεί το 1822 ως γιατρός στο Τάγμα των Φιλελλήνων, χωρίς να του επιρρίπτει ευθύνες, δεν φαίνεται να τον συμπαθεί, όπως και οι υπόλοιποι Γερμανοί, λόγω της προτίμησής του στους Γάλλους, αλλά και επειδή δεν είχε στρατιωτικές ικανότητες.¹⁶

Ο Δημήτριος Ύψηλάντης χαιρεί γενικής εκτίμησης και, παρά τα φυσικά χαρακτηριστικά του που τον αδικούν, όλοι συμφωνούν ότι είναι ανιδιοτελής πατριώτης, αλλά αποσύρθηκε νωρίς από την πολιτική ζωή. Ο Voutier τον περιγράφει ως φαλακρό με ρυτίδες, φωνή φιλή και ένρινη, κοντό και αδύνατο, με ύφος αμήχανο και καθόλου επιβλητικό, χωρίς κανένα από τα εξωτερικά χαρίσματα που αναδεικνύουν έναν αρχηγό της Επανάστασης και ηγέτη ενός αδαού λαού. Τον θεωρεί πεπαιδευμένο, ενάρετο και έντιμο, με γενναιόδωρα αισθήματα και αφοσίωση στην πατρίδα του, αλλά

15. Οποσδήποτε, για να εκτιμηθεί η στάση του Raybaud, ο οποίος δεν συμμετείχε στη μάχη του Πέτα, θα πρέπει να συνυπολογιστεί ότι προήχθη σε αντισυνταγματάρχη και έγινε υπασπιστής του Μαυροκορδάτου μετά την ανάδειξή του σε πρόεδρο του Εκτελεστικού το 1822. Μετά την ήττα στο Πέτα επέστρεψε στη Γαλλία, αλλά επανήλθε το 1825 στην Ελλάδα. Το 1826 έλαβε μέρος στη μάχη του Χαϊδαρίου, ενώ το 1828 εντάχθηκε στο εκστρατευτικό σώμα της Πελοποννήσου υπό τον στρατάρχη Maison ως τυπογράφος και εξέδωσε την εφημερίδα *Le Courrier d'Orient* στην Πάτρα το 1828-1829. Θεωρείται, ωστόσο, από τους πιο αξιόπιστους φιλέλληνες για τις κρίσεις του· βλ. Αναστασία Τσαγκαράκη, *Οι Γάλλοι Φιλέλληνες στον Αγώνα της ανεξαρτησίας. Η συμβολή των Γάλλων στην οργάνωση του ελληνικού τακτικού στρατού κατά την περίοδο 1821-1831*, Αθήνα 2021, σ. 58, 62-64.

16. Γ. Β. Νικολάου, «Η εκστρατεία στην Ήπειρο (1822) και η μάχη του Πέτα μέσα από τα απομνημονεύματα των φιλελλήνων Olivier Voutier, Maxime Raybaud και Daniel Elster», *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δήμος Νικολάου Σκουφά και Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Άρτα 5-7 Ιουλίου 2013*, επιμ. Άννα Β. Μανδυλαρά – Γ. Β. Νικολάου – Λ. Φλιτούρης – Ν. Αναστασόπουλος, [Δήμος Νικολάου Σκουφά], Άρτα – Αθήνα 2015, σ. 243-271.

με αναξιόπιστους συμβούλους, οι οποίοι τον απομακρύνουν από κάποιους ανιδιοτελείς πολίτες που δεν ταιριάζουν σε «ίντριγκες και κωλυσιεργίες».¹⁷ Για τον Raybaud, έχει μια φυσική συστολή, που οφείλεται αναμφίβολα στο ελάχιστο ελκυστικό παρουσιαστικό του, ενώ το βάρος που επωμίστηκε λόγω της αποτυχίας του αδελφού του τον ακολουθεί πάντοτε. Εκτός αυτού, δεν διαθέτει την επικοινωνιακή και ρητορική δεινότητα ενός ηγέτη, παρά το γεγονός ότι γνωρίζει τον πόλεμο από την προϋπηρεσία του στη Ρωσία. Επίσης, δείχνει προτίμηση στους Γάλλους και περιστοιχίζεται από ανίκανους ανθρώπους, αν εξαιρέσει κανείς τον γραμματέα του Νεόφυτο Βάμβα.¹⁸ Για τον Stanhope, είναι ράθυμος, αλλά έχει δείξει περισσότερη δημόσια αρετή από κάθε άλλον Έλληνα, είναι υπέρ της δημοκρατίας, έχει επιρροή στους στρατιωτικούς και τον λαό, είναι κατάλληλος για αρχηγός του Βουλευτικού.¹⁹ Αργότερα, ο Raybaud παρατηρεί ότι ο Ύψηλάντης, κουρασμένος να παλεύει για μια αμφισβητούμενη εξουσία, εγκατέλειψε τους τίτλους του λοχαγού και του αρχιστράτηγου και υπέγραψε τα έγγραφα με τη σεμνή ονομασία πατριώτης.²⁰ Ο άγγλος κληρικός George Waddington

17. Απομνημονεύματα του συνταγματάρχη Voutier από τον πόλεμο των Ελλήνων, επιμ. Παναγιώτα Παναρίτη, μτφρ. Ειρήνη Τζουρά, [Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος], Αθήνα 2019, σ. 55-56 [τίτλος πρωτοτύπου: *Mémoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Παρίσι 1823]. Έγιναν μεταφράσεις στα γερμανικά (1824), στα ρωσικά (1824-1825), καθώς και μια συνοπτική απόδοση στα πολωνικά (1826). Ο Voutier, αξιωματικός του ναυτικού με αρχαιογνωστικά ενδιαφέροντα, έφθασε στην Ελλάδα το 1821 και συμμετείχε στην άλωση της Τριπολιτσάς, στον αποκλεισμό του Ναυπλίου και την πολιορκία των Αθηνών ως επικεφαλής του πυροβολικού, λαμβάνοντας τον τίτλο του συνταγματάρχη. Από την περιγραφή της σφαγής της Χίου το 1822 στα απομνημονεύματά του εμπνεύστηκε ο Delacroix την πιο εμφιασμένη σκηνή του πίνακά του· βλ. στο ίδιο, σ. 9-12. Θεωρείται ένας από τους λίγους φιλέλληνες που έδρασαν στην Ελλάδα «όχι για κάποιον προσωπικό λόγο αλλά για τον ευγενή σκοπό του αγώνα»· βλ. Μπαρτ -Κέριχ-Κορν, *Η εποχή των Φιλελλήνων. Με αναλυτικό ονομαστικό κατάλογο των Ευρωπαίων και Αμερικανών φιλελλήνων*, σ. 388. Εξέδωσε μάλιστα το βιβλίο *Lettres sur la Grèce, notes et chants populaires* (1826), του οποίου τα έσοδα θα διετίθεντο «υπέρ των Ελλήνων»· βλ. Τσαγκαράκη, *Οι Γάλλοι Φιλέλληνες στον Αγώνα της ανεξαρτησίας*, σ. 52-58.

18. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 393-396.

19. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, σ. 147-148, 159. Ο ηγετικός ρόλος αφαιρέθηκε από τον Ύψηλάντη, όταν ο ίδιος εκλέχθηκε τον Ιανουάριο 1822 με το Προσωρινό πολιτεύμα της Επιδαύρου πρόεδρος του Βουλευτικού, ενώ ο Μαυροκορδάτος πρόεδρος του Εκτελεστικού· βλ. Γιάν. Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Ύψηλάντης*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, [Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2010, σ. 92.

20. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 2, σ. 178. Παρόλο που απομακρύνθηκε από όλα τα αξιώματα, εξακολούθησε να επηρεάζει έναν αριθμό στρατιωτικών, Φιλικών και φιλελλήνων· βλ. Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Ύψηλάντης*, σ. 100.

τον περιγράφει ως μη ελκυστικό άτομο, που ζει σε απόλυτη ιδιωτικότητα. Είναι τίμιος και ανιδιοτελής πατριώτης, αλλά δεν κατέχει πλούτο, ταλέντα και σωματική δύναμη επαρκή για οποιαδήποτε περίοπτη θέση, αστική ή στρατιωτική. Η μαγεία του ονόματός του έχει σχεδόν εξαφανιστεί και έχει μια προσωπική αντιζηλία με τον Μαυροκορδάτο, ο οποίος υπερτερεί.²¹ Ο Pecchio, που τον συνάντησε στην Τριπολιτσά, όπου ο Ύψηλάντης τον δέχτηκε με ευγένεια, σημειώνει ότι, παρά το γεγονός ότι η φύση δεν τον προίκισε με ρωμαλέο παράστημα, είναι ατρόμητος στον πόλεμο. Έχει υιοθετήσει το ευρωπαϊκό ένδυμα και μιλά καλά γαλλικά, αλλά είναι μακριά από τις δημόσιες υποθέσεις, γεγονός που δεν θα του συγχωρούσε ο Σόλων, όποιος και αν είναι οι αιτίες της δυσαρέσκειάς του.²² Ο Villeneuve παρατηρεί ότι παντού υποδέχθηκαν τον Ύψηλάντη με ενθουσιασμό, αλλά ο ίδιος δεν επωφελήθηκε από αυτό και σύντομα έγινε θύμα πλεκτάνης αυτών που προστάτευε· αποσύρθηκε και μοιράζεται τη μοναξιά του με τον γάλλο πρώην αξιωματικό Graillard.²³ Ωστόσο, για την κοινή γνώμη, που σπάνια κάνει λάθος, είναι πατριώτης και τίμιος.²⁴ Μια ευμενής περιγραφή δίνει ο πρώτος αξιωματικός Adolph von Lübtow, που διακρίνεται για την προσπάθεια κατανόησης της ελληνικής πραγματικότητας, αντιδιαστέλλοντας τον Ύψηλάντη προς τον Μαυροκορδάτο:²⁵

21. G. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 137, 151-152.

22. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 319.

23. Ο François Graillard ήταν καταρχάς λοχαγός του επιτελείου του Μαυροκορδάτου, ενώ το 1824 μετέβη στη Γαλλία ως απεσταλμένος του Ύψηλάντη, για να κινητοποιήσει τους φιλελληνικούς κύκλους του Παρισιού, στο πλαίσιο των προσπαθειών για την ενδυνάμωση της γαλλικής επιρροής στην Ελλάδα σε αντιστάθμισμα της αγγλικής. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα, ο Graillard συνέχισε να υπηρετεί στον τακτικό στρατό στο πλευρό του Ύψηλάντη, ενώ αργότερα υπέβαλε προτάσεις για την ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας· βλ. Χαρίκλεια Δημακοπούλου, «Ο σαινσιμονιστής François Graillard περί των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων: παρατηρήσεις και προτάσεις», *ΔΙΕΕΕ*, 22 (1979), 367-450.

24. Villeneuve, *Journal fait en Grèce, pendant les années 1825 et 1826*, σ. 8-9.

25. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων κατά το έτος 1822. Από το ημερολόγιο του κυρίου Α. V. L[übtow], συναγωνιστή του κόμη von Normann σε διασκευή του Ludwig von Bollman, επιμ. Παναγιώτα Παναρίτη, μτφρ. Μαριάννα Χάλαρη, [Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος], Αθήνα 2020, σ. 21-22, 59-60 [τίτλος πρωτοτύπου: *Der Hellenen Freiheitskampf im Jahre 1822. Aus dem Tagebuche des Herrn A. v. L., Kampfgenossen des Generals Grafen von Normann; bearbeitet von Ludwig von Bollmann*, Βέρνη 1823]. Ο Lübtow ήλθε στην Ελλάδα το 1822, συμμετείχε στη μάχη του Πέτα, επέστρεψε στην πατρίδα του άρρωστος, επανήλθε στην Ελλάδα και σκοτώθηκε το 1826 στην πολιορκία του Μεσολογγίου. Ο πρώτος αξιωματικός Ludwig von Bollman, που έγραψε επίσης ένα ημερολόγιο στα γαλλικά –του οποίου η γνησιότητα αμφισβητείται–, διασκεύ-

«Τον πρίγκιπα Δημήτριο Υψηλάντη τοποθετώ πρώτο ανάμεσα σε όλους τους Έλληνες, διότι εκφράζει τον αγνό πατριωτισμό. Επιθυμεί με ζήλο το καλό της πατρίδας του και διακρίνεται ως προς αυτό έναντι όλων των άλλων, οι οποίοι είναι λίγο έως πολύ δούλοι της φιλοδοξίας και της ιδιοτέλειας. Σταθερή είναι η βούλησή του και με θάρρος θα αντίκρυζε κάθε κίνδυνο, αν δεν είχε ζήσει τόσο συχνά την εγκατάλειψη και την κακοποίηση. Οι δάφνες της αιωνιότητας θα κοσμούσαν τους κροτάφους του, αν είχε ειλικρινείς και έμπιστους ανθρώπους στο πλευρό του, διότι παραείναι καλός, ή μάλλον αδύναμος, και δίχως το παραμικρό στρατιωτικό ταλέντο. Έχει τύχει έξοχης ανατροφής και συμπεριφερόταν με σεβασμό στους Φράγκους, μολονότι δεν μπορούσε να εισακούσει τις δίκαιες διαμαρτυρίες τους, καθώς του έλειπαν τα μέσα και η εκτελεστική εξουσία. Είναι ένας νεαρός ηλικιωμένος, παρά τα μόλις είκοσι επτά χρόνια του, συνηθισμένης φυσιογνωμίας και έχει δυσάρεστη ομιλία.

Ο πρίγκιπας Μαυροκορδάτος έχει ήδη αποδώσει στον εαυτό του αυτόν τον τίτλο στην Ελλάδα, προνοώντας για το μέλλον. Ένας φαύλος χαρακτήρας και μια απεριόριστη φιλοδοξία συνιστούν τη σκοτεινή πλευρά του. Δεν είναι στρατιωτικός, μα ταλαντούχος ως προς τις υπουργικές υποθέσεις. Διά της οδού της δημαγωγίας επιδιώκει τη δικτατορία και, αν η Ελλάδα γιορτάσει κάποτε την αναγέννησή της, τότε θα δει κανείς σε εκείνον έναν άξιο απόγονο του Μακιαβέλι. Τα χρήματα, ωστόσο, θέτουν όρια στις ραδιουργίες του. Και επιπλέον η φυσιογνωμία δεν είναι κατάλληλη να εμπνεύσει εμπιστοσύνη. Είναι μικρού αναστήματος, έχει εβραϊκή όψη, δεν έχει μόνο φαβροίτες μα και μουστάκι, το οποίο δημιουργεί μια αλλόκοτη αντίθεση με τα γυαλιά που φοράει. Στο παρελθόν ήταν πρώτος δραγουμάνος της Υψηλής Πύλης και, εκτός από ευχέρεια στην αραβική, στην τουρκική και στην ελληνική γλώσσα, έχει μεγάλη ευκολία και στον χειρισμό όλων των γλωσσών της νότιας Ευρώπης».

Οι κατηγορίες τις οποίες εκτοξεύει ο Lübtow, αλλά και άλλοι φιλέλληνες, εναντίον του Μαυροκορδάτου δεν απέχουν πολύ από εκείνες που του επιρρίπτονται από τους αντιπάλους του στην ελληνική κοινωνία, στην οποία η αρνητική εικόνα του ήταν κυρίαρχη. Λόγω του ηγετικού του ρόλου, της μόρφωσης και του ευρωπαϊκού ενδύματός του, αποτέλεσε το «μαύρο πρόβατο» του '21. Για το πρόσωπό του διατυπώθηκαν οξείες και αντιφατικές κρίσεις από τους συγχρόνους του, συνιστώντας ιδεολογικά μορφώματα και στερεότυπα που αναπαράχθηκαν από την ελληνική μεταγενέστερη ιστοριογραφία.²⁶ Στις ελληνικές πηγές της εποχής χαρακτηρίζεται ως «Φαναριώ-

ασε το ημερολόγιο του Lübtow και προσέθεσε στοιχεία για τη διοικητική οργάνωση της Ελλάδας. Η δημοσίευσή του είχε σκοπό την ενίσχυση του φιλελληνισμού στον γερμανόφωνο χώρο· βλ. στο ίδιο, σ. 14-19.

26. Χρ. Λούκος, «Οι 'τύχες' του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου στη νεοελληνική συνείδηση», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατη-*

της», «ετερόχθων», «ξένος», «φιλόδοξος», «ραδιούργος», «Μακιαβέλλης», καθώς δεν ανήκε στις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες της ελληνικής κοινωνίας, με τις οποίες ήλθε σε αντιπαράθεση.²⁷ Ο Μαυροκορδάτος και ο κύκλος του, αποτελούμενος από δυτικοθεμελιωμένους λογίους που συγκρότησαν τον πυρήνα του αγγλικού κόμματος, είχαν σκοπό την εγκαθίδρυση ενός σύγχρονου κράτους στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα.²⁸ Οι φιλέλληνες φαίνεται ότι ήταν ενημερωμένοι για τις αντιπαραθέσεις της ελληνικής κοινωνίας, ενώ αναπαράγουν ή αντικρούουν τις κρίσεις για τον Μαυροκορδάτο. Πάντως, τα βασικά χαρακτηριστικά του παραμένουν: ο ηγετικός πολιτικός ρόλος του, υποκείμενος σε διαφορετικού τύπου ερμηνείες ανάλογα με την εθνική ή πολιτική τοποθέτηση κάθε παρατηρητή, και η ευρωπαϊκή παιδεία του, η οποία αναγνωρίζεται και εκθειάζεται, καθόσον τον εντάσσει σε ένα κοινό πολιτισμικό σύμπαν.

Η εικόνα του Υψηλάντη αντιστοιχεί, σε μεγάλο βαθμό, σε αυτή που γνωρίζουμε και από τις ελληνικές πηγές και την ιστοριογραφία. Η εμφάνιση, η ιδιοσυγκρασία και η θήτευσή του στις δημοκρατικές και ανθρωπιστικές ιδέες του Διαφωτισμού δεν τον κατέτασσαν στους ηγέτες με πυγμή. Ωστόσο, οι αρετές του, η διαλλακτικότητα, η ανιδιοτέλεια, η αφοσίωσή του στην Επανάσταση, δεν εκτιμήθηκαν από όλους και θεωρήθηκαν προσωπική αδυναμία από τους προκρίτους και τους οπλαρχηγούς, ενώ ο ηγετικός ρόλος του αμφισβητήθηκε από τον Μαυροκορδάτο και άλλους Φαναριώτες.²⁹

Οι ναυτικοί

Τα ναυτικά νησιά αποτελούν αντικείμενο ενδιαφέροντος και θαυμασμού λόγω της ευμάρειας και των πολεμικών επιχειρήσεων, αν και δεν λείπουν

φόρη, δεύτερη έκδοση αναθεωρημένη, [EMNE-Μνήμων], Αθήνα 2018, σ. 93-106· ο ίδιος, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος*, στη σειρά *Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, [Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2010.

27. Γ. Κ. Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του Εικοσιένα*, [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2012, σ. 13-21.

28. Γ. Κ. Θεοδωρίδης, «Ο 'κύκλος' του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου και η πολιτική στρατηγική του κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821», *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*, επιμ.-εισ. Πέτρος Πιζάνιας, Αθήνα 2009, σ. 261-266.

29. Κ. Α. Διαμάντης, *Δημήτριος Υψηλάντης (1793-1832)*, Μέρος Α': *Πληρεξούσιος του Γενικού Επιτρόπου της Αρχής*, Αθήνα 1966, σ. 165-171, 177· Γιαννόπουλος, *Αλέξανδρος και Δημήτριος Υψηλάντης*, σ. 80-81.

κάποιες σκιές στις περιγραφές.³⁰ Ως προς τους Ύδραίους, επισημαίνεται το γεγονός ότι μιλούν αρβανίτικα μεταξύ τους, αν και οι περισσότεροι άνθρωποι ξέρουν ελληνικά, έχουν ισχυρό τοπικισμό, αλλά δεν αντιμετωπίζονται με προκατάληψη από τους Έλληνες. Ο Raybaud παρατηρεί ότι είναι καλοφτιαγμένοι, με υψηλό ανάστημα, περήφανοι και τολμηροί, ντυμένοι απλά και κομψά, αλλά είναι ζηλόφθονοι και αφιλόξενοι, αν εξαιρέσει κανείς τους αδελφούς Τομπάζη,³¹ ενώ οι γυναίκες έχουν κοινωνική επιρροή. Ο Pecchio σχολιάζει ότι το νησί της Ύδρας οφείλει την ευμάρειά του στο πνεύμα της ανεξαρτησίας, οι κάτοικοι είναι ρωμαλέοι και κάπως σιωπηλοί, έχουν διατηρήσει τον σοβαρό χαρακτήρα των Αλβανών, από τους οποίους κατάγονται, και περιφρονούν την ευθυμία και την πολυλογία των Πελοποννησίων. Λίγοι γνωρίζουν γραφή και ανάγνωση, αλλά πολλοί μιλούν ξένες γλώσσες, ιταλικά, γαλλικά και τουρκικά.³² Ο Jourdain σημειώνει ότι οι Ύδραίοι είναι γενναίοι και έχουν υπερβολικά πάθη, ανάμικτα με κάποια τουρκική βαρβαρότητα, αλλά συμμετείχαν με ενθουσιασμό στην Επανάσταση και το δήλωσαν με τις προκληρύτες τους.³³ Για το ζήτημα της συμμετοχής της Ύδρας στον Αγώνα³⁴ επισημαίνεται από άλλους φιλέλληνες ότι δεν συμμετείχε

30. Η ανάπτυξη της ναυτιλίας και του εμπορίου στο δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, και ιδίως από το 1780, σηματοδότησε εποχή μεγάλου πλούτου για τα ναυτικά νησιά, που αποτυπώθηκε σε εντυπωσιακά οικήματα, ναούς, νεκροταφεία και πολύτιμα αντικείμενα στην καθημερινή ζωή· βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη – Κατερίνα Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Η ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν από την Επανάσταση*, [Ιόνιο Πανεπιστήμιο], Αθήνα 2013, σ. 404-405.

31. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 2, σ. 51-55. Ενθουσιασμένος από τη φιλοξενία των Τομπάζηδων, οι οποίοι ήταν εγκάρδιοι απέναντι στους φιλέλληνες, δηλώνει και ο ελβετός γιατρός Louis-André Gosse. Ο Μανόλης Τομπάζης εμπιστεύθηκε στον ελβετό φιλέλληνα Εϋνάρδο τον γιο του Νικόλαο, που θα πήγαινε στη Γενεύη για σπουδές, πράγμα που μιμήθηκαν και άλλες οικογένειες ονομαστών ναυτικών· βλ. Κ. Απ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι φιλέλληνες, παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα και στο ελληνικό βασίλειο (1821-1843)*, Αθήνα 2008, σ. 145-148.

32. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 359-364. Στη Ναυτική Σχολή της Ύδρας Ιταλοί και Πορτογάλοι δίδασκαν προεπαναστατικά τη ναυτική τέχνη και ξένες γλώσσες. Οι πλοίαρχοι των τριών ναυτικών νησιών ήταν μορφωμένοι και γλωσσολογικοί· βλ. Αντ. Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, τ. 1, Αθήνα 1946, σ. 168-169.

33. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce*, σ. 41-54.

34. Για τον θαλάσσιο αγώνα και τις πολεμικές δαπάνες στην Ύδρα βλ. Ευτυχία Δ. Λιάτα, *Εκ του υστερήματος αρμάτωσαν... Η φρεγάτα 'Τιμολέων' στην Επανάσταση του 1821*, [ΠΕ/ΕΙΕ, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821, 4], Αθήνα 2020. Βλ. επίσης Katerina Galani – Gelina Harlaftis, «Aegean Islands and the Revolution at Sea», *The Greek Revolution. A Critical Dictionary*, επιμ. P. M. Kitromilides – K. Tsoukalas, Κέμπριτζ/Μασσαχουσέτη – Λονδίνο 2021, σ. 147-160, και τα υπό έκδοση Πρακτικά της Ημερίδας Ο

αμέσως στην Επανάσταση, επειδή οι πλούσιοι έμποροι του νησιού διακινδύνευαν πολλά, εφόσον, εκτός από την καταβολή ενός ετήσιου φόρου, είχαν όλα τα ουσιαστικά προνόμια της ανεξαρτησίας, χωρίς την παρέμβαση των Τούρκων.³⁵ Παρακινήθηκαν, εντέλει, από τους άνεργους ναυτικούς, που δελεάστηκαν από την προοπτική κέρδους.³⁶

Το ζήτημα της αδράνειας των ναυτικών λόγω της στάσης του εμπορίου θίγεται από τους φιλέλληνες ως αιτία αναταραχών.³⁷ Η έλλειψη δραστηριότητας ωθεί τους Ύδραίους να μεθούν τα βράδια και να διαπληκτίζονται. Όσοι έχουν τα μέσα περνούν τον χρόνο τους στο ποτό, το κάπνισμα και τα τυχερά παιχνίδια στα καφενεία· οι Ψαριανοί είναι εθισμένοι σε θορυβώδεις διασκεδάσεις.³⁸ Από την άλλη πλευρά, οι ναυτικοί επαινούνται ως οικογενειάρχες που συμμετέχουν στη ναύλωση του πλοίου και συνδέονται μόνιμα με αυτό.³⁹ Αν και έχουν κάποια εξάρτηση από το κρασί και το ρακί, σπά-

εμπορικός και πολεμικός στόλος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1831), 8 Σεπτεμβρίου 2019, [Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος – Ιόνιο Πανεπιστήμιο – Ίδρυμα Μεσογειακών Σπουδών Κρήτης].

35. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 58.

36. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 103-108. Ως γνωστόν, στις 3 Απριλίου 1821 επαναστάτησαν οι Σπέτσες, στις 10 Απριλίου τα Ψαρά και, τέλος, στις 15 Απριλίου η Ύδρα, όπου η Επανάσταση κηρύχθηκε από τον πλοίαρχο Αντώνη Οικονόμου, τον Ι. Κριεζή και τον Θ. Γκίκα, υπό την πίεση του λαϊκού κινήματος, που υποχρέωσε τους οικοκυραίους να εγκαταλείψουν τον καιροσκοπισμό τους· βλ. Στέφ. Π. Παπαγεωργίου, «Πρώτο έτος της ελευθερίας». Από τις παρίστριες ηγεμονίες στην Επίδαυρο», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 3: *Η Ελληνική Επανάσταση, 1821-1832. Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας και η ίδρυση του ελληνικού κράτους*, Αθήνα 2003, σ. 53-70 (: 61).

37. Η οικονομική κρίση είχε αρχίσει τουλάχιστον δέκα χρόνια πριν από την Επανάσταση· τα ελληνικά εμπορικά καράβια δεν είχαν πλέον ρόλο στην οικονομία, τα κέρδη μειώθηκαν, οι ναυτικοί δεν είχαν εργασία, αλλά ταυτόχρονα υπήρχαν συσσωρευμένα κεφάλαια και επενδυτικό κενό· βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ερμηνείες*, Αθήνα 2016, σ. 39-53.

38. Ενδεχομένως, αυτές οι ανεξέλεγκτες συμπεριφορές μπορούν να αποδοθούν και στον πειρατικό τρόπο ζωής, αλλά και στο γεγονός ότι τα πληρώματα των πλοίων του Αγώνα αποτελούνταν κυρίως από τέως «μελάχηδες», δηλαδή ναυτικούς που είχαν υπηρέτησει προεπαναστατικά στον οθωμανικό στόλο· βλ. Β. Σφυρόερας, *Τα ελληνικά πληρώματα του τουρκικού στόλου*, Αθήνα 1968, σ. 75, 128.

39. Οι απλοί ναυτικοί στο σύστημα της *σερμαγιάς* κατείχαν ποσοστό ιδιοκτησίας σε ένα καράβι και ήταν συνέταιροι σε κάθε εμπορικό ταξίδι με χρηματικό ποσό είτε με εργασία. Επομένως, είχαν λόγο για όλα, χωρίς πάντως να ανατρέπεται η ιεραρχία του πλοίου· βλ. Τρύφων Π. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, καπετάνιοι και συντροφοναύται 1800-1830. Εισαγωγή εις την ιστορίαν των ναυτικών επιχειρήσεων του αγώνος*, Αθήνα 1954.

νια φθάνουν σε κατάχρηση· αυτού του είδους η κατάχρηση δυσφημεί τους ναυτικούς άλλων χωρών. Ο Έλληνας χαρακτηρίζεται πιστός χριστιανός και πολύ επιδέξιος στην πλοήγηση, που διατηρεί σχέσεις οικειότητας με τους ανωτέρους του, στους οποίους δεν υπακούει πάντοτε, ενώ η ποιότητα της ζωής του είναι γενικά καλή.⁴⁰ Ο Elster δίνει μια εικόνα πειθαρχίας, λιτότητας, σεμνότητας, φιλικής συμπεριφοράς αλλά και κάποιας ευωχίας:⁴¹

«Η πειθαρχία στα ελληνικά πλοία ήταν υποδειγματική. Περισσότερη ησυχία υπήρχε σε αυτά παρά σε ευρωπαϊκά εμπορικά ή πολεμικά πλοία. Σπανίως διέκοπτε τη σιωπή η φωνή του πιλότου ή του καπετάνιου. Αυτό γινόταν (συνήθως με μια πίπα στο στόμα) τις περισσότερες φορές σε πολύ φιλικό τόνο, ενώ φαίνεται ότι ένα ευρωπαϊκό πλοίο μπορούσε να διοικηθεί μόνο με συνεχείς κατάρες και ύβρεις. Ίσως θα έπρεπε εμείς οι φαντασμένοι Ευρωπαίοι να πάρουμε μαθήματα από τους απολίτιστους Έλληνες ... Έτρωγαν λίγες ελιές, έπιναν πολύ λίγο κρασί και μετά το πενιχρό αυτό γεύμα άρχιζαν ένα τραγούδι, που σου τρυπούσε τα αυτιά και το μυαλό. Πάντως, παράλληλα ακολουθούσαν κάποιους κανόνες και κάποια τάξη ... Η στάση τους απέναντί μας ήταν εξαιρετικά σεμνή, σχεδόν φοβισμένη. Μόνο σπάνια αναζητούσαν τη συντροφιά μας και τότε ήταν φιλικοί και πρόθυμοι. Σε αυτή την ευγενική συμπεριφορά τους ταίριαζε απόλυτα μια κάποια ευγενική καταγωγή και υπερηφάνεια σε όλες τις πράξεις και ενέργειές τους, σε κάθε τους κίνηση και στάση του σώματος.»

Από τους άρχοντες της Ύδρας, ο Λάζαρος Κουντουριώτης γίνεται αντικείμενο θετικής κριτικής για την εντιμότητα και τη σταθερότητά του, καθώς και τη χρηματοδότηση του στόλου, αν και φέγεται για την αμάθεια και τον τοπικισμό του.⁴² Ο Ανδρέας Μιαούλης χαρακτηρίζεται από τους φιλέλληνες που τον συναναστράφηκαν ως γενναίος και αδιάφορος πατριώτης, μετριοπαθής, ειλικρινής και φιλικός άνθρωπος, που απολαμβάνει μοναδική

40. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 5, 16-17, 174.

41. J. D. Elster, *Το τάγμα των Φιλελλήνων. Η ίδρυση, η εκστρατεία και η καταστροφή του*. Από το ημερολόγιο του Johann Daniel Elster, *τέως ιατρού-συνταγματάρχη του τάγματος*, μτφρ. Χρ. Οικονόμου, [Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος], Αθήνα 2010, σ. 83-87 [τίτλος πρωτοτύπου: J. D. Elster, *Das Bataillon der Phlehellenen, dessen Einrichtung, Feldzug und Untergang*, Baden 1828]. Βλ. επίσης Ρεγγίνα Quack-Μανουσάκη, «Η συμμετοχή του γερμανού γιατρού J. D. Elster στον Ελληνικό Αγώνα Απελευθερώσεως», *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, σ. 187-206. Η εικόνα την οποία μεταφέρει ο Elster συμφωνεί με τις πληροφορίες για τους υδραίους ναυτικούς που δίνει ο Γ. Δ. Κριεζής, *Ιστορία της νήσου Ύδρας προ της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, Πάτρα 1860, σ. 65-71.

42. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 109· Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 341-342· Millingen, *Memoirs of the Affairs of Greece*, σ. 275.

δημοτικότητα μεταξύ των συμπατριωτών του.⁴³ Ο Κωνσταντίνος Κανάρης χαιρεί εκτίμησης και γενικής αποδοχής για τη γενναιότητα και την απλότητά του, είναι αγνός και σεμνός πατριώτης, που δεν δίνει την εντύπωση του νικητή δύο τούρκων ναυάρχων στην Τένεδο και τη Χίο· η κυβέρνηση δεν τον αντάμειψε επαρκώς.⁴⁴

Η εν πολλοίς θετική αποτίμηση των ναυτικών από τους φιλέλληνες συμφωνεί με προγενέστερες κρίσεις ξένων περιηγητών, όπως του Beaujour και του Castellan, αλλά και του Κοραή, που ξεχωρίζουν το νησί της Ύδρας για την πρόοδό του στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα.⁴⁵ Κατά τον ίδιο τρόπο, σε διάφορα άλλα περιηγητικά κείμενα οι νησιώτες χαρακτηρίζονται κατά το πλείστον θετικά λόγω του φυσικού, κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.⁴⁶ Προς επίρρωσιν των προηγούμενων απαντά ο χαρακτηρισμός των νησιωτών από τους προσκείμενους στην ελληνική διοίκηση ως «το υγιέστερον μέρος του ελληνικού Γένους», γεγονός που έχει αναγνωρισθεί και στην Ευρώπη.⁴⁷

43. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 116· Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 36· Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 140-155-170, 275. Ο Μιαούλης, ο οποίος στη νεότητά του έδρασε ως πειρατής και κουρσάρος, αναδείχτηκε σε ηγέτη του ελληνικού στόλου και ανήκε στην αγγλόφιλη παράταξη του Μαυροκορδάτου. Μετά τον θάνατό του πέρασε στη σφαίρα του θρούλου ως ανδρείος και μεγαλόψυχος άνδρας, πρότυπο αρετής· βλ. Ντίνα Αδαμοπούλου – Αννίτα Πρασά, *Ανδρέας Μιαούλης*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, [Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2010.

44. H. Lauvergne, *Souvenirs de la Grèce pendant la campagne de 1825, ou Mémoires historiques et biographiques sur Ibrahim, son armée, Khourchid, Seve, Mari, et autres généraux de l'expédition d'Égypte en Morée*, Παρίσι 1826, σ. 60, 175-178· Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 370· F.-R. Schack, *Campagne d'un jeune français en Grèce*, Παρίσι 1827, σ. 18-19, 80-81.

45. Λιγνός, *Ιστορία της νήσου Ύδρας*, τ. 1, σ. 55-96.

46. Δεν υπάρχει ένας ενιαίος τύπος νησιώτη, ενώ υπάρχει ο τύπος του Πελοποννήσιου και του Ρουμελιώτη. Ειδικότερα, ο τύπος του Ύδραίου και του Σπετσωίτη χαρακτηρίζεται απλός, φιλότιμος, γενναίος, καρτερικός, αλλά και απότομος, σκυθρωπός, αλαζόνας και οξύθυμος· βλ. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα και την ιστορική μόρφωση των Νεοελλήνων*. Έρευνα, πορίσματα, διδάγματα, Αθήνα 2003, σ. 49-50.

47. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Αληθείς Έλληνες – ανάξιοι του ελληνικού ονόματος: Οι ταυτότητες των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821», *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός: συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα, ΕΚΠΑ, 19-21 Ιανουαρίου 2017, επιμ. Όλγα Κατσαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγ. Καραμανωλάκης, Αθήνα 2018, σ. 515-530.

Οι στρατιωτικοί

Οι έλληνες στρατιωτικοί ανακινούν διαφορετικά συναισθήματα στους φιλέλληνες και οι εντυπώσεις ποικίλλουν, από την αγριότητα και τη ληστρική συμπεριφορά έως τη σκληραγωγία και τη στέρηση. Για τον Pecchio, οι Ρουμελιώτες και οι Σουλιώτες είναι οι πιο ρωμαλέοι πολεμιστές, ηλιοκαμένοι, με πλατύ στέρνο και πλούσια κυματιστά μαλλιά.⁴⁸ Ο Lübtow περιγράφει τους Πελοποννησίους ως ωραίους, υγιείς και δυνατούς, με τουρκικά ήθη, γρήγορους και ακούραστους, σκληροτράχηλους χωρικούς και επικίνδυνους ληστές. Ιδιαίτερα οι Μανιάτες παρουσιάζονται ως «σπορά του διαβόλου, που η ψυχή τους είναι μαύρη σαν το σκοτάδι της νύχτας», με «όψη βρόμικη και αποκρουστική, καλυμμένοι με κουρέλια», που «με καμάρι αυτοαποκαλούνται Σπαρτιάτες». Όταν αποβιβάστηκε στο Ναβαρίνο, τον υποδέχτηκαν οι ντόπιοι, που ήταν όλοι μάχιμοι και θαύμαζαν τον οπλισμό των ξένων. Ο γερμανός φιλέλληνας επιχειρεί συγκρίσεις με άλλους «ημιαγρίους»:⁴⁹

«Στον νου μας επανήλθε ζωηρά η συμμορία του Rinaldini, καθώς βλέπαμε αυτούς τους ημιαγρίους, οι οποίοι, εκτός από μια μεγάλη ροπή προς την κλεψιά, με την οποία συνδυάζουν πολλή τόλμη και επιδεξιότητα, εκδηλώνουν και ένα φλογερό μίσος εναντίον των άσπονδων αντιπάλων τους ... Μας εξίστόρησαν διογκωμένα τα ανδραγαθήματά τους κατά την κατάκτηση του Ναβαρίνου, στην οποία έχασαν, τάχα, μόνο τρεις άνδρες. Μας έδειξαν τα τρόπαιά τους, τα οποία συνίσταντο από σωρούς κατακαμένων οστών σφαγιασμένων Τούρκων, και καυχόνταν ότι στη νήσο Σφαγία άφησαν τους αιχμαλώτους μωαμεθανούς, άντρες και γυναίκες, να πεθάνουν από την πείνα. Όμως, όσο πιο πολύ προσπαθούσαν να επιβάλουν το κύρος τους απέναντί μας με την εξίστόρηση εξοργιστικών βαρβαροτήτων, τόσο περισσότερο έχαναν την εμπιστοσύνη μας».

Ο Voutier, φθάνοντας στο στρατόπεδο της Τριπολιτσάς μετά την άλωση της πόλης, συνάντησε στρατιώτες ντυμένους με κουρέλια και οπλισμένους με κακής ποιότητας τουφέκια σε αναμονή της λαφυραγωγής, οι οποίοι του προξένησαν θαυμασμό και λύπη. Για την άλωση της Τριπολιτσάς παρηγορεί:⁵⁰

«η λαγνεία των στρατιωτών για τα λάφυρα και η πλεονεξία των οπλαρχηγών δεν είναι αντάξιες ενός λαού που φλέγεται από αγάπη για ελευθερία και από ανάγκη να έχει μια πατρίδα. Αυτό είναι κάτι που δεν μπορούμε να αγνοήσουμε. Όμως, μπορούν άραγε να αποβάλουν αυτοστιγμεί τα ήθη των σκλάβων;».

48. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 303-306.

49. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων κατά το έτος 1822, σ. 77, 85, σ. 36-37.

50. *Απομνημονεύματα του συνταγματάρχη Voutier*, σ. 53-55, 67.

Ο Raybaud διαπιστώνει με θλίψη τη διαφορά στις αρχές και τη συμπεριφορά των αρχηγών της Επανάστασης. Ο Μαυροκορδάτος, ο Ύψηλάντης και άλλοι είναι αληθινά αφοσιωμένοι στη σωτηρία της πατρίδας τους, θυσιάζουν γι' αυτήν την περιουσία, την υγεία και όλη τους την ύπαρξη, ενώ οι οπλαρχηγοί με την ανδρεία τους αλλά χωρίς πατριωτισμό συγκεντρώνουν πλούτη, τη στιγμή που οι εκπρόσωποι του ελληνικού λαού ζητούν δάνεια και αντιτίθενται στην οργάνωση τακτικού στρατού, επειδή έτσι θα χάσουν όλη την επιρροή τους.⁵¹

Από την άλλη πλευρά, η λιτή ζωή των πολεμιστών προξενεί εντύπωση. Ο έλληνας στρατιώτης είναι πολύ εγκρατής, πίνει ελάχιστο κρασί, αρκείται σε ελιές και χόρτα μαγειρεμένα με λεμόνι· ενίοτε λαμβάνει χώρα ένα κοινό τραπέζι με αρνιά.⁵² Η μεγαλοπρέπεια των τούρκων αρχηγών ερχόταν σε αντίθεση με τη βρομιά των Ελλήνων, που είχαν ορκιστεί να μην βγάλουν το πουκάμισό τους πριν από την άλωση της Τριπολιτσάς,⁵³ ενώ η κατοικία ακόμη και των αρχηγών ήταν μια μικρή πετρόκτιστη βρόμικη καλύβα.⁵⁴

Από τους οπλαρχηγούς, ο Κολοκοτρώνης, παρά τις όποιες αιτιάσεις, κλέβει όλες τις εντυπώσεις, ενώ τα φυσικά χαρακτηριστικά του αντιστοιχούν στη φήμη και την επιρροή του. Φαίνεται ότι έχει ήδη αρχίσει να φιλοτεχνείται η κατοπινή μυθική εικόνα του 'Γέρου του Μοριά'.⁵⁵ Ο Voutier δίνει μια ζωντανή περιγραφή:⁵⁶

«Ο Κολοκοτρώνης, περίφημος αρχηγός των κλεφτών, διατηρούσε στα πενήντα έξι του χρόνια όλη τη ζέση και την αναγκαία ενεργητικότητα για το είδος ζωής που είχε ενστερνιστεί. Πρόσωπο αδύνατο και ξερακιανό, βαθουλωτά μάτια, βλέμμα σταθερό και σκληρό, με ένα τεράστιο μαύρο μουστάκι κάτω από τη μεγάλη γαμψή μύτη του, μαλλιά που ανέμιζαν με ένα κόκκινο φέσι στα πλάγια, συνθέτουν ένα πρόσωπο εκπληκτικού χαρακτήρα, που μάταια θα ψάχναμε στις χώρες μας. Κληρονόμος ενός διάσημου και τρομερού ονόματος ήξερε πώς να το υποστηρίξει».

51. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 456-457.

52. Schack, *Campagne d'un jeune français en Grèce*, σ. 40-49. Βλ. και *Mittheilungen aus dem Tagebuche eines Philhellenen. Nach dem Manuscript des Lieutenant Striebeck bearbeitet von Fr. Lindes*, Αννόβερο 1828, σ. 128-129.

53. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 451-453.

54. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 25-26.

55. Δ. Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, [Τα Νέα – Ιστορική Βιβλιοθήκη], Αθήνα 2009· ο ίδιος, «Ο 'Γέρος του Μοριά': κτίζοντας μια πατρική φιγούρα του έθνους», *'Η ματιά των άλλων'*. Προσλήψεις προσώπων που σφράγισαν τρεις αιώνες (18ος-20ός), [ΠΕ/ΕΙΕ], Αθήνα 2012, σ. 68-90.

56. *Απομνημονεύματα του συνταγματάρχη Voutier*, σ. 149.

Και άλλοι φιλέλληνες αναφέρονται στην έμφυτη ιδιοφυΐα του Κολοκοτρώνη για τον πόλεμο,⁵⁷ στην απεριόριστη επιρροή του στον Μοριά,⁵⁸ στο γεγονός ότι διαμάχησε με την κυβέρνηση αλλά δεν κατηγορήθηκε ποτέ για προδοσία.⁵⁹ Η φυλάκισή του αναστάτωσε τους φιλέλληνες και προξένησε έντονα συναισθήματα και περιγραφές στη θέα του κρατούμενου οπλαρχηγού. Ο Pecchio, βλέποντάς τον ανάμεσα στους δέκα συντρόφους του και τους φρουρούς του να του φέρονται με σεβασμό, ανακαλεί το πορτρέτο του Tasso με τον σατανά στο συμβούλιο των δαιμόνων.⁶⁰

«Τα λευκά ατημέλητα μαλλιά του έπεφταν στους ώμους του και ανακατεύονταν με ένα πυκνό γένι, που είχε αφήσει κατά τη φυλάκισή του ως ένδειξη οδύνης και εκδίκησης. Η τραχιά και ρωμαλέα μορφή του, τα φλογερά μάτια του, η πολεμική και άγρια φυσιογνωμία του, τού έδιναν έναν αέρα αιχμηρού και γκριζωπού βράχου, σαν αυτούς που είναι σκορπισμένοι στο Αρχιπέλαγος ... Καθώς σήκωνε το μπράτσο του μιλώντας, παρατήρησα την πληγή από σπαθί και τον ρώτησα πού έλαβε αυτό το τιμητικό παράσημο. “Δεν είναι το μόνο που φέρω πάνω μου”, είπε. Μου έδειξε το αποτύπωμα μιας σφαίρας στο αριστερό του μπράτσο, ένα άλλο στο στήθος και ένα τέταρτο στον μηρό. Μιλώντας, διέτρεχε γρήγορα τις χάντρες του κομπολογιού του. Απέχοντας, ωστόσο, από την τουρκική σοβαρότητα που είχαν αποκτήσει οι Έλληνες, δεν έπαυε να περιφέρει το βλέμμα του με ένα φλογερό και άγριο ύφος. Σηκωνόταν, ξανακαθόταν, περπατούσε με όλη την ενεργητικότητα ενός κλέφτη που φοβάται μια ενέδρα και ετοιμάζεται για μάχη. Είναι βέβαιο ότι ο στρατηγός Κ. δεν είναι ένας συνηθισμένος άνθρωπος».

Ο Villeneuve παρατηρεί ότι η κυβέρνηση ήταν σε δύσκολη θέση λόγω της άρνησης του λαού να λάβει τα όπλα, αν δεν ελευθερωνόταν ο Κολοκοτρώνης που κρατούνταν στην Ύδρα, και ελπίζει ότι θα επανέλθει ο άνδρας που έσωσε δύο φορές τον Μοριά, για να αναδειχθεί ακόμη μια φορά σε ελευθερωτή του.⁶¹ Ωστόσο, ο Emerson θεωρεί ότι οι ιδέες του για τον πόλεμο και την απελευθέρωση της πατρίδας του ήταν κάπως συγκεχυμένες, καθώς ήταν απολύτως αντίθετος στο σχέδιο οργάνωσης τακτικού στρατού, το

57. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 381.

58. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 123.

59. Ch. Swan, *Journal of a Voyage up the Mediterranean; Principally among the Islands of the Archipelago, and in Asia Minor: Including Many Interesting Particulars Relative to The Greek Revolution, Especially a Journey Through Maina to the Camp of Ibrahim Pacha, Together with Observations on the Antiquities, Opinions, and Usages of Greece, as they now exist. To which is added, An Essay on the Fanariotes*, translated from the French of Mark Philip Zallony, τ. 2, Λονδίνο 1826, σ. 94-95, 119-121.

60. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 359-362.

61. Villeneuve, *Journal fait en Grèce, pendant les années 1825 et 1826*, σ. 17-18, 25-19.

οποίο θα αποτύγχανε, επειδή δεν αντιστοιχούσε στις συνήθειες του λαού, και επέμενε στην κατάληψη όλων των θέσεων του εχθρού με κλεφτοπόλεμο στα βουνά.⁶² Ο Post δεν αμφισβητεί τον ηρωισμό και τον πατριωτισμό του. Τον κατηγορεί, ωστόσο, ότι αγαπά περισσότερο τον πλούτο και τη δύναμη, είναι απαίδευτος και έμπλεος από ιδέες άγριας ελευθερίας, δεν υποτάσσεται σε νόμους και προκάλεσε τον εμφύλιο πόλεμο.⁶³

Από τους άλλους οπλαρχηγούς, ο Νικήτας Σταματελόπουλος, γνωστός ως Νικηταράς ο «Τουρκοφάγος», θεωρείται λαμπρός για το θάρρος και για την ανιδιοτελείά του,⁶⁴ την αποχή του από δολοηψίες εις βάρος του κοινού συμφέροντος⁶⁵ και από τη λεία του πολέμου.⁶⁶ Ο Καραϊσκάκης επαινείται μετά θάνατον για την οξυδέρκειά του, την ασυναγώνιστη ικανότητά του στον ασύμβατο πόλεμο, ενώ οι υποψίες περί προδοσίας που τον βάρυναν θεωρούνται συκοφαντικές, καθώς ο ορεσίβιος κλέφτης ήταν γενναίος στρατιώτης, επιδέξιος στρατηγός, ειλικρινής και αγνός πατριώτης.⁶⁷ Πέθανε φτωχός και αφιέρωσε όλες τις προμήθειες που έλαβε από την κυβέρνηση στην τροφοδοσία του στρατού του.⁶⁸ Οι κρίσεις αυτές συμφωνούν με την αναγνώριση του Καραϊσκάκη ως εθνικού ήρωα ήδη από την επομένη του θανάτου του τον Απρίλιο 1827, οπότε μεταμορφώθηκε από «διάβολο» σε

62. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 132-134. Ο Κολοκοτρώνης, στα τέλη του 1825, πρότεινε στη διοίκηση τη δημιουργία ημιτακτικών σωμάτων, με σκοπό να αποτραπεί ο άμεσος σχηματισμός των ατάκτων σε τακτικό στρατό, αλλά οι προτάσεις του δεν έγιναν αποδεκτές· βλ. Χρ. Βυζάντιος, *Ιστορία του τακτικού στρατού 1821-1833*, εισ. – επιστ. επιμ. – σόγια Ν. Θεοτοκάς – Διον. Τζάκης, [Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων], Αθήνα 2020, σ. 41-42. Για το ζήτημα της οργάνωσης του στρατού βλ. επίσης Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη 1948.

63. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 214-216. Ωστόσο, ο ίδιος σε άλλο σημείο (σ. 107-108) αποδίδει τις διαφορές των Ελλήνων στον τοπικισμό αλλά και στην ελληνική ιδιομορφία, που μεταδίδεται από γενιά σε γενιά. Για τον Pecchio, τα αντικρουόμενα συμφέροντα και τα πάθη δείχνουν ότι οι Έλληνες διατήρησαν τις πολιτικές ιδιότητες και τις αντιθέσεις των προγόνων τους· βλ. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 353-354.

64. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων κατά το έτος 1822, σ. 62.

65. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 457-458.

66. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 35-36.

67. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 190.

68. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 128-131. Εκτίμηση προς το πρόσωπο του Καραϊσκάκη έτρεφε και ο Εϋνάρδος και, μάλιστα, του έστειλε επιστολή μέσω του Κόχραν, στην οποία ο οπλαρχηγός απάντησε, για να τον ευχαριστήσει· βλ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαϊοί φιλέλληνες, παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα*, σ. 92-93.

«άγγελο», εικόνα που διαμορφώθηκε και από τους πρώτους Έλληνες βιογράφους του.⁶⁹

Ο Οδυσσέας Ανδρούτσος είναι αμφιλεγόμενο πρόσωπο. Ο Stanhope, που συνεργάστηκε μαζί του, σημειώνει ότι ήταν γενναίος και ευφυής, δεν ανήκε σε καμία φατρία, είχε συστήσει δύο σχολεία και βοήθησε στη δημιουργία Τύπου. Συνεπώς, δεδομένης της εκπαίδευσής του και των ανθρώπων που τον περιέβαλλαν, ήταν ένας ξεχωριστός άνθρωπος.⁷⁰ Αντιθέτως, ο Emerson παρατηρεί ότι μοιάζει να είναι το ατομικό συμφέρον που τον ωθούσε, ότι δεν είχε σκοπό να συνεργαστεί με τον εχθρό, όμως η αλληλογραφία του με τον πασά τον κατέστησε ύποπτο, γι' αυτό και διάλεξε τον δρόμο της σύγκρουσης, που κατέληξε στην υποταγή του, στη φυλάκιση και εν τέλει στη μυστική θανάτωσή του από την κυβέρνηση.⁷¹

Από τις περιγραφές αυτές προκύπτει ότι πολλοί φιλέλληνες ελκύονται από τους οπλαρχηγούς και τα παλληκάρια τους για τον ηρωισμό και τη σκληραγωγία τους, στοιχεία που αντιστοιχούσαν στα ρομαντικά πρότυπά τους, και απωθούνται για δύο κυρίως λόγους: τη φιλοχρηματία τους, που τους ωθούσε στη λαφυραγώγηση, εκτός εξαιρέσεων, την άρνησή τους να υπαχθούν σε στρατιωτικούς οργανισμούς ενός σύγχρονου κράτους, ιδίως μετά την άλωση της Τριπολιτσάς, που προκάλεσε αλγεινή εντύπωση στους φιλέλληνες,⁷² και την εμμονή τους στον άτακτο πόλεμο. Και σε αυτό το ση-

69. Διον. Τζάκης, «Μύθος και ιστορία: Οι πρώτοι βιογράφοι του Γεωργίου Καραϊσκάκη», *‘Η ματιά των άλλων’*, σ. 123-133· ο ίδιος, *Η μεταστροφή του Καραϊσκάκη. Από τον κλεφταρματολό στον επαναστάτη*, [Εκδόσεις ΕΑΠ], Αθήνα 2021.

70. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, σ. 125-126. Για τον Stanhope, το ζητούμενο ήταν να περάσουν οι οπλαρχηγοί από την «άγρια ελευθερία» στην «ελευθερία του πολίτη». Στον Ανδρούτσο έβλεπε το πρότυπο ενός ικανού ηγέτη που δίνει την εξουσία στον λαό, έχοντας «εναγκαλιστεί τις δημοκρατικές αρχές»· βλ. Τζουρμανά, «‘Στόχος μας είναι να φέρουμε γνώση και ελευθερία’». Ο Λ. Στάνχοπ και οι Βρετανοί φιλελεύθεροι στην επαναστατημένη Ελλάδα», 81-86.

71. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 27-30, 208.

72. Ο Raybaud δίνει μια παραστατική περιγραφή της άλωσης της Τριπολιτσάς: Κατά την είσοδο στην πόλη πλήθος Ελλήνων όρμησε με την ελπίδα της λεηλασίας και της εκδίκησης. Οι Έλληνες, πλησιάζοντας τον εχθρό, έβγαζαν ένα βραχνό ουρλιαχτό, στο οποίο συμπεκνωνόταν η οργή της εκδίκησης, η απάνθρωπη χαρά του αίματος, ακολουθούμενο από ένα σαρδόνειο άγριο γέλιο, όχι λιγότερο ανυπόφορο· «αυτό το γέλιο του ανθρώπου-τίγρη, του ανθρώπου που ξεσκίζει τον άνθρωπο, είναι φρικτό στο αυτί και μου προξενούσε πάντοτε μια επώδυνη αίσθηση». Αναφέρει επίσης ότι ο Κολοκοτρώνης και ο Γιατράκος εισήλθαν έφιπποι και εκτός εαυτού στην προσπάθειά τους να μαζέψουν τους στρατιώτες και να τους βγάλουν από την πόλη, αλλά μάταια, καθώς η μέθη της λεηλασίας, της σφαγής και της καταστροφής ήταν η μόνη φωνή που άκουγαν. Οι δε

μείο συμφωνούν με τις επικρίσεις της ελληνικής διοίκησης, αλλά και των πεπαιδευμένων Ελλήνων, όπως ο Κοραής, που φέγουν τις παραδοσιακές νοοτροπίες των ληστρικών σωμάτων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας,⁷³ την ανυπότακτη φύση τους και την ανομία.⁷⁴

Οι φιλέλληνες αναφέρονται στις τοπικές⁷⁵ ή πολιτικές διαιρέσεις⁷⁶ και στον εμφύλιο πόλεμο⁷⁷ συνήθως ανάλογα με την εθνικότητά τους και την

μπαρουτοκαπνισμένοι αρχηγοί δεν είχαν κίνητρο την επιβολή της τάξης και την ανθρωπιά, αλλά ήθελαν να πάρουν το μερίδιό τους από τα πλούτη» βλ. Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, σ. 461-485. Ο ιστορικός της Τριπολιτσάς Τάσος Γριτσόπουλος αμφισβητεί την αξιοπιστία των πληροφοριών, θεωρώντας ότι οι φιλέλληνες Raybaud και Gordon «ευρισκόμενοι μακράν της πραγματικότητας ηθικολογούν». Ωστόσο, ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος επιβεβαιώνει τις πληροφορίες των φιλελλήνων· βλ. Γιάν. Κόκκωνας, «Πολιορκία και άλωση της Τριπολιτσάς. Η μαρτυρία του Παναγιώτη Αναγνωστόπουλου για τις διαπραγματεύσεις και το 'ρεσάλτο'», *Όψεις της Επανάστασης του 1821, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12 και 13 Ιουνίου 2015*, επιμ. Δ. Δημητρόπουλος – Χρ. Λούκος – Π. Μιχαηλάρης, [EMNE-Μνήμων], Αθήνα 2018, σ. 21-44. Σημειωτέον ότι λόγω της κατακραυγής, με ενέργειες της ελληνικής διοίκησης προς δικαιολόγηση των Ελλήνων, κυκλοφόρησε το φυλλάδιο *The Greeks at Tripolitza* (Λονδίνο 1822) με αγγλικό και ελληνικό κείμενο.

73. Ν. Γ. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα 1993.

74. Οι επικρίσεις αφορούν κυρίως τους Πελοποννησίους· βλ. Σφοίνη, «*Αληθείς Έλληνες – ανάξιοι του ελληνικού ονόματος*», σ. 521.

75. Τοπικιστικές αντιζηλίες σημειώθηκαν ανάμεσα στους Πελοποννησίους, τους Ρουμελιώτες καθώς και τους Νησιώτες, που διαιρέθηκαν σε Ύδραϊούς και Σπετσιώτες, όπως επίσης και ανάμεσα στους αυτόχθονες και τους ετερόχθονες. Ωστόσο, με την πρόοδο της Επανάστασης αυξανόταν η αίσθηση συμμετοχής σε μια κοινή υπόθεση· βλ. J. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σ. 27-31.

76. Περί το 1821-1824 σχηματίστηκαν δύο συνασπισμοί ή «κόμματα», το πολιτικό «κόμμα», που αποτελούνταν από τους πελοποννήσιους προεστούς, τους άρχοντες των νησιών και τους φαναριώτες ηγέτες της Ρούμελης, καθώς και το στρατιωτικό «κόμμα», αποτελούμενο από τους οπλαρχηγούς υπό τον Ύψηλάντη και τον Κολοκοτρώνη· βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο*, σ. 100-102.

77. Ο πρώτος εμφύλιος ήταν το αποκορύφωμα της σύγκρουσης ανάμεσα στο πολιτικό και το στρατιωτικό «κόμμα» και σήμανε το τέλος αυτών των συνασπισμών. Ο δεύτερος εμφύλιος, με τη σύγκρουση Πελοποννησίων, Ρουμελιωτών και Νησιωτών, είχε περισσότερο τοπικιστικά παρά ταξικά χαρακτηριστικά, ενώ, στο πλαίσιο αυτού, αποχρυσταλλώθηκαν οι προσωπικές φατρίες, του Μαυροκορδάτου, του Κωλέττη και του Κολοκοτρώνη, που τέθηκαν υπό την προστασία μιας εκ των τριών Δυνάμεων (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία) και αποτέλεσαν τον πυρήνα των τριών κομμάτων (αγγλικό, γαλλικό, ρωσικό)· βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο*, σ. 104-130. Το ζήτημα της διχόνοιας και των κομμάτων, που δεν προήλθαν μόνο από πελατειακές ενόψεις, ως πηγής δεινών επανέρχεται συχνά στα φιλελληνικά κείμενα, καθώς και στις ελληνικές εφημερίδες και σε μονογραφίες σχετικές με τα ελληνικά πολιτικά

πολιτική τους τοποθέτηση. Ο Blaquiere, που εκπροσωπεί την αγγλική πολιτική, θεωρεί ότι ο αριθμός αυτών που αντιτάσσονται στην τακτική κυβέρνηση είναι μικρός, σε σχέση με τη μεγάλη μάζα του έθνους. Κατηγορεί τη συμπεριφορά των ανυπάκουων οπλαρχηγών και τη ροπή τους σε λεηλασίες, αλλά δεν εγκρίνει την πολιτική της κυβέρνησης απέναντι στους άνδρες στους οποίους οφείλεται η επιτυχία της Επανάστασης.⁷⁸ Ο Emerson παρατηρεί ότι οι Πελοποννήσιοι ρέπουν προς την προδοσία και τη φιλαργυρία,⁷⁹ γεγονός που εξηγεί την προτίμηση της κυβέρνησης στους άγριους αλλά ειλικρινείς Ρουμελιώτες,⁸⁰ με τη βοήθεια των οποίων καταπνίγηκε το κίνημα – οι συνέπειες του εμφυλίου είναι ακόμη ορατές το 1825. Ωστόσο, η κυβέρνηση ελέγχει όλη την Ελλάδα, ενώ τα ταμεία της είναι γεμάτα από το βρετανικό δάνειο.⁸¹

Ο Stanhope διακρίνει τρεις πολιτικές παρατάξεις: τους οπλαρχηγούς, που στρέφονται προς τις δημοκρατικές αρχές, τους προκρίτους, που προσβλέπουν σε ξένο βασιλέα, το εθνικό κόμμα, που αποτελείται από χωρικούς, εμπόρους, ορισμένους νησιώτες ή κατοίκους των πόλεων και λίγα «εκλεπτυσμένα πνεύματα», το οποίο συντάσσεται ενίοτε με τους στρατιωτικούς αρχηγούς, αλλά ασκεί κριτική στις καταχρήσεις τους.⁸² Ο Waddington θεωρεί ότι οι Φαναριώτες και όσοι έχουν διδαχθεί θεωρίες ως προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και τις μορφές πολιτικής και πολιτειακής οργάνωσης αγνοούν τις ανάγκες της χώρας τους, αλλά επισημαίνει και τις αντιθέσεις μεταξύ Πελοποννησίων, Ρουμελιωτών και Νησιωτών, καθώς και το γεγονός ότι ο ελληνικός λαός δεν έχει ακόμη την ωριμότητα για μια δημοκρατική

πράγματα· βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936*, τ. 1, μτφρ. Θ. Παρασκευόπουλος, εκδ. MIET, Αθήνα 2008, σ. 15-16, 105-130. Για τον εμφύλιο ως προϊόν της Επανάστασης, καθώς αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις διεκδικούσαν την ηγεμονία στον επαναστατημένο εθνικό χώρο, βλ. Ν. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα 1997.

78. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 31-33.

79. Και ο Graillard θεωρεί ότι «ο Μοραΐτης, με μια λέξη, έχει ευλύγιστο χαρακτήρα, είναι πανούργος, εγωιστής και αφιλόξενος στον μεγαλύτερο βαθμό»· βλ. Δημακοπούλου, «Ο σαινσιμονιστής François Graillard περί των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων: παρατηρήσεις και προτάσεις», 402-404.

80. Οι Πελοποννήσιοι συνήθως κατηγορούνται στις πηγές για πονηριά, μηχανορραφίες και φατριασμό και επαινούνται για την ευφροσύνη και την εργατικότητα τους, ενώ οι Ρουμελιώτες για τη «λεβεντιά» τους· βλ. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, σ. 44-48.

81. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 16-18.

82. Stanhope, *Greece in 1823 and 1824*, σ. 243-244.

μορφή διακυβέρνησης, ώστε χρειάζεται να ηγηθεί ένας ξένος πρίγκιπας από μια ωριμότερη πολιτεία.⁸³ Ο Pecchio πιστεύει ότι η καλύτερη λύση για την ίδρυση ενός λειτουργικού κράτους θα ήταν να εκλέξει ο λαός μια δημοκρατική κυβέρνηση, αλλά σε περίπτωση έσχατης ανάγκης κατάλληλη είναι η συνταγματική μοναρχία.⁸⁴ Από μια άλλη σκοπιά, τον Γάλλο Jourdain προβληματίζει η πρόσδεση στην αγγλική πολιτική, η δημιουργία κομμάτων, καθώς και οι διαιρέσεις, που αποδυναμώνουν την επιτυχία των Ελλήνων. Ο ίδιος καταλογίζει την ευθύνη στη μερίδα των Μαυροκορδάτου, Ζωγράφου, Τρικούπη, Λόντου και άλλων, που έσυραν τον λαό στον εμφύλιο, σκόρπισαν τα εθνικά χρήματα και το αγγλικό δάνειο, αλυσόδεσαν την ελευθερία του Τύπου και της σκέψης, πλούτισαν εις βάρος του έθνους και, περιφρονώντας τις αρχές του ανθρωπισμού και της θρησκείας, έθεσαν σε ισχύ τουρκικούς ποινικούς νόμους.⁸⁵

Οι Έλληνες ως έθνος: ανασκευάζοντας την εικόνα

Οι κρίσεις για τους Έλληνες, οι οποίοι, παρά την ποικιλία πληθυσμών και τις τοπικές ιδιαιτερότητες, θεωρούνται ως ένα ενιαίο έθνος με κοινά γενικά χαρακτηριστικά,⁸⁶ είναι αμφίθυμες και κυμαίνονται από την παραδοχή με τις τυχόν επιφυλάξεις έως την απόρριψη, ιδίως στα γερμανικά ημερολόγια, λόγω της απογοήτευσης των γερμανών εθελοντών από την ελληνική πραγματικότητα.⁸⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το ημερολόγιο του γερμανού αρχαιολόγου και κρατικού υπαλλήλου Christian Müller, ο οποίος θεωρεί ότι ως έθνος οι Έλληνες, αν εξαιρέσει κανείς τα φώτα που διαχύθηκαν στις ανώτερες τάξεις, είναι πραγματικοί βάρβαροι, πιο βάρβαροι και από τους προγόνους των Γερμανών. Τα σχολεία σε Σμύρνη, Χίο, Κυδωνίες, και αλλού, όπου μελετούσαν κυρίως την εθνική γλώσσα, προωθούσαν την ιδέα της ελευθερίας της Ελλάδας, έως ότου ξέσπασε μια πρόωρη επανάσταση, ενώ το ανώτερο πνεύμα που θα κατόρθωνε να υποτάξει τα διαφορετικά

83. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 168.

84. Σκαλόρα, «Γραφές μνήμης, λόγια εν δράσει», σ. 208.

85. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce*, τ. 1, σ. 53-69, 134-139.

86. Οι ξένοι αναφέρονται στο κοινό αρχαιοελληνικό παρελθόν, τη μακρά δουλεία και τον αγώνα για ελευθερία ως ενοποιητικά χαρακτηριστικά: βλ. Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, σ. 53-58.

87. Για τα γερμανικά ημερολόγια βλ. Regine Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus während des griechischen Freiheitskampfes 1821-1827*, Μόναχο 1984.

συμφέροντα και τον αμαθή λαό σε μια τακτική κυβέρνηση δεν έχει γεννηθεί ακόμη.⁸⁸ Εντούτοις, υπάρχουν και Γερμανοί που είναι μετριοπαθείς απέναντι στον εκφυλισμό των Ελλήνων,⁸⁹ όπως ο Lübtow:⁹⁰

«Χωρίς ίχνος αγωγής –διότι έτσι το απαιτεί το φανατικό Κοράνι–, γεμάτος δεισιδαιμονίες, χωρίς συμπάρασταση από την εκκλησία, η οποία είναι συθέμελα κλονισμένη και αξιολύπητα διοικούμενη, και σε ένα καθεστώς διαρκούς φόβου για τους τυραννικούς (μέχρι τώρα) άρχοντές του, τους οποίους προσπαθούσε να αποφύγει διά της οδού της προσποίησης και της πανουργίας, δεν είναι, λοιπόν, ο Έλληνας με τα ελαττώματά του ακόμη περισσότερο άξιος της συγχώρεσής μας;».

Ο Waddington υποστηρίζει ότι, για να εκπολιτισθούν οι Έλληνες, πρέπει να υιοθετήσουν τους τρόπους της Ευρώπης.⁹¹ Ο Swan πιστεύει ότι η Ελλάδα, για να ανακτήσει την ανεξαρτησία της, χρειάζεται καθοδήγηση από τη Βρετανία, όπως στα Επτάνησα.⁹² Για τον Pecchio, οι Έλληνες, στη διάρκεια των αιώνων, έχουν διατηρήσει τα παλαιά έθιμα, αλλά έχουν κληρονομήσει κάτι από τη μοιρολατρία των Τούρκων. Οι γυναίκες είναι αθέατες, καταδικασμένες στην οικιακή δουλεία, λόγω της ζηλοτυπίας των ανδρών. Τα πολυτελή όπλα είναι αληθινό πάθος για τους Έλληνες, όπως και για τους Τούρκους. Προτιμούν, για διαφορετικούς λόγους, τη δημοκρατική διακυβέρνηση: οι οπλαρχηγοί για να 'θωπεύονται' από μια αδύναμη κυβέρνηση, οι άρχοντες για να έχουν εξουσία, οι νησιώτες για την ελευθερία του εμπορίου.⁹³ Ο Hubert Lauvergne διακρίνει τους Έλληνες σε τρεις χαρακτήρες: ο κλέφτης είναι γενναίος, δεισιδαίμων και βάρβαρος και ζει σε ημιάγρια κατάσταση· ο φόνος και η λαφυραγωγία είναι τα βασικά συστατικά της περι-

88. Chr. Müller, *Reise durch Griechenland und die Ionischen Inseln in den Monaten Junius, Julius und August 1821*, Λυβία 1822. Η παραπομπή στη γαλλική μετάφραση: Chr. Müller, *Voyage en Grèce et dans les Iles Ioniennes, pendant les six derniers mois de 1821. Ouvrage où l'on trouvera des détails sur l'insurrection des Hellènes et sur le caractère et les talens de leurs chefs; leur constitution provisoire, et des documens sur la conduite des Anglais envers les Grecs et les habitans des Iles Ioniennes etc. etc. Traduit de l'allemand, de Christian Müller, par Léon A****, Παρίσι 1822, σ. 94-100.

89. Ο γερμανός εθελοντής Franz Lieber κατατάσσει τους συναγωνιστές του σε πέντε κατηγορίες: ιδεαλιστές, αξιωματικούς καριέρας, ανικανοποίητους που ήθελαν να εγκαταλείψουν πατρίδα και οικογένεια, τυχοδιώκτες και αποτυχημένους· βλ. Quack-Eustathiades, *Der deutsche Philhellenismus*, σ. 63.

90. Ο απελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων κατά το έτος 1822, σ. 36-37.

91. Waddington, *A Visit to Greece, in 1823 and 1824*, σ. 131-132.

92. Swan, *Journal of a Voyage up the Mediterranean*, τ. 2, σ. 162-164.

93. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 299-300, 313-317, 387.

πλανώμενης και ελεύθερης ζωής του, ενώ μοιάζει με τους ορεσίβιους Κορσικανούς, που όμως έχουν μεγαλύτερη λεπτότητα στην κοινή ζωή. Ο χαρακτήρας του εμπόρου και του βιοτέχνη, που υπερισχύει και είναι η πηγή του πλούτου των Τούρκων, είναι υπάκουος και σιωπηλός. Μια τρίτη κατηγορία είναι οι κάτοικοι των νησιών, που επιδίδονται στο εμπόριο και τη ναυτιλία, δεν συγκατοικούν με Τούρκους, τους οποίους φοβούνται λιγότερο, δεν είναι πραγματικά δούλοι, πληρώνουν μόνο έναν μικρό φόρο και ορισμένοι έχουν τούρκους υπηρέτες.⁹⁴

Ο Voutier θαυμάζει τους Έλληνες, επειδή κατόρθωσαν να διατηρήσουν τα εθνικά ήθη και τη θρησκεία τους.⁹⁵ Το ίδιο υποστηρίζει και ο Post, αντικρούοντας τις αιτιάσεις των ‘μισελλήνων’, οι οποίοι καταγγέλλουν συνολικά τους Έλληνες, μετά από βραχύχρονη επαφή μαζί τους, ως όχι αρκετά φωτισμένους και ενάρετους για να ανακτήσουν την ελευθερία τους. Ο ίδιος θεωρεί ότι οι Έλληνες είναι ένας έξυπνος, περίεργος, εργατικός και επιχειρηματικός λαός, έχουν έφεση στη γνώση, το εμπόριο και τη ναυτιλία, είναι επιδέξιοι τεχνίτες. Τα πλοία τους, παρά την ατέλεια των εργαλείων τους, προξενούν θαυμασμό, όπως επίσης τα συμμετρικά σπίτια, τα κομψά γλυπτά, τα υφάσματα, τα κεντήματα, οι μινιατούρες, οι εικόνες. Είναι ανδρείοι στο είδος του προσεκτικού πολέμου, που διακρίνεται από τον υπολογισμό στην περιττή έκθεση της ζωής και στο κέρδος, με το λιγότερο δυνατό κόστος αίματος, στις ορεινές διελεύσεις και τους βράχους, και όχι στην ανοικτή επίθεση, επειδή είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαν να αντιταχθούν με κάποια πιθανότητα επιτυχίας στους συντριπτικούς αριθμούς των αντιπάλων τους.⁹⁶ Και είναι άξιο θαυμασμού το γεγονός ότι ένας λαός που δεν ξεπερνά τα δύο εκατομμύρια μετά από έξι χρόνια κατόρθωσε

94. Lauvergne, *Souvenirs de la Grèce pendant la campagne de 1825*, σ. 213-217. Ως βασικές κοινωνικές ομάδες θεωρούνται ο κλήρος, οι Φαναριώτες, οι προεστοί, οι οπλαρχηγοί, οι έμποροι, ο απλός λαός· βλ. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση του κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, σ. 32-47.

95. *Απομνημονεύματα του συνταγματάρχη Voutier*, σ. 47.

96. Δεν είναι ο μόνος φιλέλληνας με αυτή την άποψη. Ο γάλλος συνταγματάρχης Arnaud, ο οποίος ανέλαβε το 1825 τη διεύθυνση του οπλοστασίου του πυροβολικού, διαφώνησε με τον Φαβιέρο στο ζήτημα της οργάνωσης τακτικού στρατού κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα, επειδή έκρινε ότι ο ανταρτοπόλεμος ήταν πιο αποτελεσματικός. Διαφωνίες είχαν εκφράσει και άλλοι Γάλλοι, όπως ο Raybaud και ο γιατρός Étienne-Marin Bailly de Blois· βλ. Τσαγκαράκη, *Οι Γάλλοι Φιλέλληνες στον Αγώνα της ανεξαρτησίας*, σ. 109-110. Ο τρόπος διεξαγωγής του πολέμου ήταν μόνιμο σημείο τριβής ανάμεσα στους ξένους εθελοντές και τους Έλληνες· βλ. Καρακατσούλη, «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και 1821. *Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση*, σ. 197-202.

μέσα από ανυπέβλητες δυσκολίες, χωρίς πόρους και με την ψυχρή αδιαφορία των Μεγάλων Δυνάμεων, να αντισταχθεί επιτυχημένα στην άνιση αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία· ασφαλώς χωρίς κάποιες εντυπωσιακές ιδιότητες δεν θα μπορούσε να διεξαγάγει αυτόν τον πόλεμο.⁹⁷

Ο Swan δεν προτίθεται να παρουσιάσει αυτόν τον λαό ως ενάρετο. Γνωρίζει ότι ο ευτελισμός του οφείλεται στην επιρροή του τουρκικού δεσποτισμού, όπως διαπιστώνει όποιος διαβάξει το *Δοκίμιο για τους Φαναριώτες*,⁹⁸ αλλά δεν είναι ‘τα απολωλότα όντα’, καθώς τους περιγράφουν οι εχθροί τους. Ο άγγλος κληρικός αναδεικνύεται σε ένθερμο υποστηρικτή των Ελλήνων, κατακρίνοντας όσους Ευρωπαίους έρχονται με ακατέργαστες ιδέες στην Ελλάδα:⁹⁹

«Κάποιοι σχεδιάζουν να βρουν την τύχη τους, άλλοι αναζητούν φήμη, σκοπεύοντας να γίνουν ήρωες, άλλοι έχουν ιδεαλιστικά κίνητρα και αγάπη για την ελευθερία, άλλοι –ίσως οι πιο πολυάριθμοι– έχουν ένα είδος ψεύτικου ενθουσιασμού, που βασιζείται σε μια αρρωστημένη συνήθεια από συνεδριάσεις επιτροπών, φλογερές ομιλίες και ανώφελους φαναρισμούς. Το αποτέλεσμα για όλους είναι η πιο ενοχλητική απογοήτευση. Αντί να βρουν στην Ελλάδα τη γη της άψογης αγρότητας που έχουν απεικονίσει οι φαντασίες τους, βρίσκουν το κακό να παραμονεύει παντού, όπως και στην πατρίδα τους. Υποθέτοντας ότι κάθε Έλληνας πρέπει να είναι τίμιος και ειλικρινής, τον εμπιστεύονται, χωρίς την παραμικρή προφύλαξη, και δεν ξεφεύγουν από την εξαπάτηση. Χωρίς να βλέπουν ότι οι Έλληνες είναι φτωχοί, θύματα ενός πολέμου ερήμωσης, καταγγέλλουν την Ελλάδα ως χώρα εκβιασμού, αλλά η δική τους χώρα έχει να τους παράσχει ανάλογα παραδείγματα και μάλιστα λιγότερο δικαιολογημένα! Εισέρχονται στη σύγχρονη Ελλάδα με τη γνώση που τους παρέχουν οι εφημερίδες ή με ορισμένες ενθυμήσεις της αρχαίας ιστορίας της, εμφορούμενοι από τη βεβαιότητα της αξίας των υπηρεσιών τους και τις εκπληκτικές ανταμοιβές που οφείλονται σε αυτές, καθορίζουν κανόνες για τη συμπεριφορά των ανθρώπων, προσβάλλονται από την απουσία των ανέσεων του προηγμένου πολιτισμού και επιστρέφουν στην Ευρώπη αηδιασμένοι με την κατάσταση της Ελλάδας, για να χύσουν το δηλητήριο τους ... Είχαν πίστη στις οραματικές φαντασιώσεις τους, είδαν ένα ευχάριστο όνειρο και ξύπνησαν πικραμένοι που δεν βρίσκουν στην πραγματικότητα τη λαμπρότητα όντων και πραγμάτων, για τα οποία τα ενθουσιασμένα μυαλά τους είχαν προετοιμαστεί. Ακόμη και η πανέμορφη όψη της Ελλάδας χάνεται σε τέτοια άτομα. Δεν βλέπουν στο μεγαλείο των βουνών παρά μόνο στείριότητα, στα

97. Post, *A Visit to Greece and Constantinople, in the Year 1827-8*, σ. 259-273.

98. Όπως φαίνεται, το δοκίμιο του Ζαλλώνη (M.-Phl. Zallony, *Essai sur les Phanariotes, Μασσαλία 1824*) είχε ευρεία διάδοση, καθώς πολλοί φιλέλληνες καταγγέλλουν τον φαναρισμό· βλ. Σπ. Φωκός, *Ο Ζαλλώνης, οι Φαναριώτες και οι Ρουμάνοι*, Αθήνα 1989.

99. Swan, *Journal of a Voyage up the Mediterranean*, σ. 108-111, 259-263.

ερειπωμένα μνημεία της αρχαίας μεγαλοπρέπειάς της μια πληκτική μονοτονία, αναζητούν καλλιεργημένα χωράφια και δέντρα του δάσους, δρόμους και άμαξες, φάχουν μάταια το περιεχόμενο μιας αγγλικής αποθήκης στο τέλος του ταξιδιού τους και, όταν βρίσκουν αλάτι και μερικά ποτά και βότανα στη θέση των λεπτεπίλεπτων γεύσεων των φανταστικών Cocaigne, είναι όλο έκπληξη, αγανάκτηση και απογοήτευση! Η ταλαιπωρία γεννά μια εκδικητική αίσθηση, που ωθεί στην πιο άσεμνη συμπεριφορά. Στο παρελθόν οι γλώσσες τους κινήθηκαν για να πανηγυρίσουν την Ελλάδα, τώρα είναι εξίσου παραγωγικές στις πληροφορίες για ένα έθνος τόσο υποβαθμισμένο και χαμένο! Η Ελλάδα είναι ακατάλληλη για ελευθερία και πρέπει να παραμείνει στη δουλεία».

Σε ένθερμο υποστηρικτή των Ελλήνων αναδεικνύεται και ο Blaquiere, ανασκευάζοντας τις συνήθειες κατηγορίες των ανθελληνικών δημοσιευμάτων. Χωρίς να προσπαθεί να δικαιολογήσει τα ελαττώματα των Ελλήνων ως το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της δουλείας, ελαττώματα που βρίσκονται και στους πιο πολιτισμένους λαούς, αναφέρεται στις θετικές ιδιότητες τους και πιστεύει ότι δεν θα αποτύχουν να γίνουν σπουδαίοι και ενάρετοι άνθρωποι υπό συνετούς νόμους και καλή κυβέρνηση.¹⁰⁰ Ο ιρλανδός φιλέλληνας αντικρούει τον συμπατριώτη του Philipp James Green, πρόξενο της Αγγλίας στην Πάτρα, ο οποίος ισχυρίζεται ότι τα αγγλικά δημοσιεύματα με τους απολογισμούς του ελληνικού ηρωισμού και των ελληνικών θριάμβων δεν θεμελιώνονται στην πραγματικότητα.¹⁰¹ Ο Blaquiere τοποθετείται χωρίς δισταγμό υπέρ των Ελλήνων με το τεκμήριο του «ηθικού συναίσθηματος», που εξυψώνει καταρχάς τους χριστιανούς έναντι των μουσουλμάνων, και αντιπαρατίθεται με τον Green, ο οποίος, υποστηρίζοντας ότι οι Έλληνες εί-

100. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 116. Θετικές κρίσεις για τους Έλληνες εκφέρει και ο François Marcet, απεσταλμένος του Εϋνάργου, στις επιστολές-εκθέσεις του προς τον ελβετό φιλέλληνα. Του προξενούσαν εντύπωση η φυσικότητα και η τιμιότητα των Ελλήνων, ιδίως των απλών χωρικών κατά την πορεία του στο εσωτερικό της Πελοποννήσου, όπου, παρά τη φτώχεια, κανείς δεν του ζητούσε ελεημοσύνη ούτε έπεσε θύμα κλοπής. Επίσης, ο Louis-André Gosse γράφει το 1827 στον Εϋνάργο ότι ο ελληνικός λαός είναι άξιος της ευρωπαϊκής ευεργεσίας, είναι προικισμένος με υπέροχο χαρακτήρα, φιλόξενος και φιλόανθρωπος, οι χωρικοί ζουν με λιτότητα και απλότητα, ενώ, παρά τα όπλα που έχουν στην Πελοπόννησο, δεν διαπράττονται δολοφονίες ή κλοπές. Αν έχουν ελαττώματα, δυσπιστία και διπροσωπία, είναι αποτέλεσμα της Τουρκοκρατίας· βλ. Βακαλόπουλος, *Ευρωπαίοι φιλέλληνες, παρατηρητές και τεχνοκράτες στην επαναστατημένη Ελλάδα*, σ. 267, 441-442.

101. Τις αναφορές και εκθέσεις του δημοσίευσε στον τόμο: *Sketches of the War in Greece, in a Series of Extracts, from the Private Correspondence of Philip James Green, Esq. Late British Consul for the Morea; With Notes by R. L. Green, Esq. Vice-Consul; and An Appendix, containing official, and other documents, relating to the Affairs of Greece*, Λονδίνο 1827.

ναι πνευματικά ισοδύναμοι με τους Τούρκους και το ίδιο βάρβαροι, υποπίπτει σε τερατώδη πλάνη. Για τις ακρότητες της Τριπολιτσάς και άλλων τόπων αντιτείνει ότι σκληρές ίσες σε αγριότητα και βία συνόδευσαν τους πολέμους των πιο πολιτισμένων εθνών, αρχαίων και νεότερων, ότι τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης παρέχουν πάρα πολλά παραδείγματα αυτής της φύσης και, τέλος, ότι αυτές οι ωμότητες συμβαίνουν σε παρόμοιες εξεγέρσεις των σκλάβων εναντίον των κυριών τους. Θεωρεί ότι η Ελλάδα διαθέτει άφθονους πόρους για την αποπληρωμή των χρεών της, ανεξάρτητα από τις όποιες καταχρήσεις παρατηρήθηκαν.¹⁰² Για το ζήτημα της πειρατείας¹⁰³ ανταπαντά ότι οι μουσουλμάνοι ναυτικοί της Πύλης είναι πολύ άτολμοι και άπειροι για να εκτεθούν στους κινδύνους της, ενώ δεν ωθούνται από την πείνα και τη φτώχεια, οι δε ευρωπαίοι ναυτικοί στην υπηρεσία του σουλτάνου προσχώρησαν στους Έλληνες και συμμετείχαν στις επιχειρήσεις τους: τουλάχιστον το ένα τρίτο, αν όχι το ήμισυ, του συνόλου των πειρατών αποτελούνται από Σλοβένους, Γενουάτες, Σαρδηνίους και Μαλτέζους.¹⁰⁴ Ο Blaquiere θλίβεται για τις ακρότητες, αλλά θεωρεί ότι είναι το φυσικό αποτέλεσμα του πολέμου και ότι θα σταματήσουν μόλις τεθεί σε ισχύ η Συνθήκη Παρέμβασης.¹⁰⁵

102. Στη Βρετανία η ελληνική υπόθεση είχε την υποστήριξη των φιλελλήνων, αλλά στον Τύπο δημοσιεύονταν ανησυχητικά δημοσιεύματα για τους ομολογιούχους σε σχέση με τα ληξιπρόθεσμα ελληνικά δάνεια, τα οποία έπαψαν να εξυπηρετούνται από το 1827· βλ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιάννου, *Το προπατορικό χρέος. Τα δάνεια της εθνικής ανεξαρτησίας της Ελλάδας*, Αθήνα 2013, σ. 103-104.

103. Η πειρατική δραστηριότητα ασκούσαν σε μεγάλη κλίμακα. Η Σύρος, η Μύκονος, η Σάμος και η Γραμβούσα ήταν από τα πιο σημαντικά πειρατικά ορμητήρια. Η πειρατεία έπληττε και ευρωπαϊκά πλοία, ενώ οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν μπορούσαν να την ελέγξουν, τουλάχιστον πριν από την άφιξη του Καποδίστρια. Μετά το 1827 ξεκίνησε η καταστολή της από το οργανωμένο κράτος για την προστασία του πληθυσμού, ο οποίος υπέφερε από τις πειρατικές επιδρομές· βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Πειρατεία και καταδρομή στο Εικοσιένα: οι γαλλικές αντιδράσεις (1821-1827)», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, σ. 29-42· D. Dimitropoulos, «Pirates during a Revolution: The Many Faces of Piracy and the Reaction of Local Communities», επιμ. Gelina Harlaftis – D. Dimitropoulos – D. J. Starkey, *Corsairs and Pirates in the Eastern Mediterranean, Fifteenth-Nineteenth Centuries*, [Ίδρυμα Σύλβιας Ιωάννου], Αθήνα 2016, σ. 29-40.

104. Πολλοί πειρατές και κουρσάροι διαφόρων εθνικοτήτων (Γενουάτες, Κορσικανοί, Μαλτέζοι, κ.ά.) δρούσαν στο Αιγαίο και το Ιόνιο και ενίοτε συνεργάζονταν με τους Έλληνες κατά τον 18ο αιώνα· βλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ελληνική πειρατεία και κούρσος τον ΙΗ' αιώνα και μέχρι την Ελληνική Επανάσταση, βάσει των ελληνικών και γαλλικών αρχείων*, Αθήνα 1998.

105. Blaquiere, *The Greek Revolution; Its Origins and Progress*, σ. 146-181.

Ο Emerson μεταφέρει τη θετική εμπειρία του και με πνεύμα μετριοπάθειας παρατηρεί ότι η μακρόχρονη δουλειά των Ελλήνων και όσα έχουν υποφέρει δεν θα έπρεπε να εμπνέουν μίσος και καταφρόνηση, αλλά συμπάθεια και έκπληξη, επειδή αυτοί δεν είναι ακόμη πιο διεφθαρμένοι από ό,τι πραγματικά είναι, εφόσον παντού σε όλη την Ελλάδα βρίσκει κανείς σπέρματα αρετής. Ο ίδιος, όπως και οι άλλοι φιλέλληνες, αισιοδοξεί για το μέλλον της Ελλάδας.¹⁰⁶

«... Έτσι ώστε, αν ο πόλεμος τερματιστεί ευνοϊκά, πράγμα που ελπίζουμε ακόμη, παρά την καταστροφή της τελευταίας εκστρατείας, πιστεύουμε ότι οι Έλληνες θα αυξήσουν την ελευθερία, τις γνώσεις και τα πλούτη τους, και θα ανακτήσουν τη θέση τους ανάμεσα στα ευρωπαϊκά έθνη τα πιο ευνοημένα από τη φύση και τον πολιτισμό».

Επιλεγόμενα

Τα απομνημονεύματα των φιλελλήνων είναι κατά κανόνα γραμμένα εν θερμώ, έστω και αν δημοσιεύθηκαν αργότερα. Οι απόψεις τους καθορίζονται εν πολλοίς από την εθνική ταυτότητα, την ιδεολογία και την πολιτική τοποθέτηση, τις προκαταλήψεις και τις προσδοκίες εκάστου. Πολλοί καταφθάνουν με προκατασκευασμένες ιδέες από τα δημοσιεύματα που κυκλοφορούν στην Ευρώπη, με σκοπό να ενημερώσουν και να κερδίσουν την κοινή γνώμη υπέρ του ελληνικού Αγώνα. Στα δημοσιεύματα αυτά κυριαρχεί η φιλελληνική ρητορική, η οποία δομείται γύρω από τα αντιθετικά ζεύγη Έλληνες-Τούρκοι, πολιτισμός-βαρβαρότητα, χριστιανοί-μουσουλμάνοι, ελευθερία-δεσποτισμός, ενώ παράλληλα εξαιρούνται η φιλοπατρία και ο ηρωισμός των νέων Ελλήνων.¹⁰⁷ Όταν έρχονται αντιμέτωποι με την πραγματικότητα, η εξιδανίκευση υποχωρεί, ενώ κυριαρχεί η απογοήτευση και η αγανάκτηση. Κάποιοι αρχαιολάτρες, που αναζητούν παντού ίχνη της πάλαι ποτέ δόξας, διαπιστώνουν ότι οι εκφυλισμένοι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, υπό το βάρος της μακράς δουλειάς, δεν φαίνεται να διατηρούν κάτι από την προγονική κληρονομιά, ή έχουν διατηρήσει τα χειρότερα χαρακτηριστικά της, ώστε τους κρίνουν αυστηρά, καθώς ο μισελληνισμός ή ο μισοφιλελληνισμός είναι συνδεδεμένος με την αποδοχή του Ελληνισμού ως πολιτισμικού προ-

106. Emerson – Pecchio, *Tableau de la Grèce en 1825*, σ. 258-284.

107. Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Η ρητορική του φιλελληνισμού στην Επανάσταση του 1821: τα γαλλικά φυλλάδια», *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, σ. 45-67.

τύπου και ενέχει συναισθηματική φόρτιση.¹⁰⁸ Από άλλη σκοπιά, το ρομαντικό κίνημα και η φιλελεύθερη επαναστατική διεθνής ενθουσιάζονται και ελκύονται από το ενδιαφέρον θέαμα ενός νέου λαού, γεμάτου σφρίγος και ηρωισμό, στον οποίο ανοιγόταν η εποχή της ελευθερίας, επιχειρώντας συγκρίσεις με άλλους αγωνιζόμενους λαούς σε Ευρώπη και Αμερική, χωρίς ωστόσο να λείπει η απογοήτευση των στρατιωτικών καριέρας από τις κακουχίες και τις διαφορετικές νοοτροπίες των απολίτιστων 'ιθαγενών' αλλά και η πατερναλιστική διάθεση απέναντί τους.¹⁰⁹ Ορισμένοι φιλέλληνες, με μια περισσότερο πραγματιστική στάση, αισιοδοξούν για το μέλλον των Ελλήνων στο πλαίσιο του δυτικού πολιτισμού και της ευρωπαϊκής οικογένειας, στην οποία ανήκουν και με την οποία έχουν ή θα αποκτήσουν κοινά πολιτισμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά, όπως αυτά ορίζονται από τη νεωτερικότητα. Οι ίδιοι διαβλέπουν την ανάδυση μιας νέας πολιτικής πραγματικότητας, σημαντικής για την Ευρώπη.¹¹⁰

Εν κατακλείδι, οι συμπεριφορές των Ελλήνων ερμηνεύονται με ποικίλους τρόπους: η εικόνα στον καθρέφτη αντανακλά εν πολλοίς την πραγματική διάσταση της Ελλάδας, σε ατομικό ή συλλογικό επίπεδο, και κυμαίνεται από την πολιτισμική ταύτιση έως την πολιτισμική διαφορά, με τις ποικίλες διαβαθμίσεις της, καθώς και τη διάθεση υπέρβασής της με τη δικαιωματική αλλά υπό προϋποθέσεις επανένταξη του ελληνικού έθνους στη χορεία των σύγχρονων πολιτισμένων εθνών.

108. Η αντιπαράβολή της μυθικής Ελλάδας του Ουμανισμού με την πραγματική Ελλάδα καθώς και το «ανθηλληνικό» συναίσθημα με τις διαβαθμίσεις του είναι γνωστά από περιηγητές, διπλωμάτες και λογίους, όπως οι Cornelius de Pauw, Choiseul-Gouffier, Bartholdy, Vissoison, οι οποίοι επεσήμαναν τον εκφυλισμό των νέων Ελλήνων. Οι ίδιοι ήταν αμφίθυμοι απέναντί τους, ή δεν ήταν φίλοι της Ελλάδας, όπως παραδέχθηκε ο Κοραής, που αποδύθηκε σε αγώνα υπεράσπισης του «αναγεννημένου» Ελληνισμού· βλ. σχετικά Loukia Droulia, «The 'Graeco-Accusers' and the Sense of Neohellenic Identity», *Ausdrucksformen des Europäischen und Internationalen Philhellenismus vom 17.-19. Jahrhundert*, επιμ. Εν. Konstantinou, Φραγκφούρτη 2007, σ. 149-159. Βλ. επίσης G. Grivaud (επιμ.), *Les mishellénismes*, [Actes du séminaire organisé à l'École française d'Athènes (16-18 mars 1998)], Αθήνα 2001.

109. Καρακατσούλη, «Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση, σ. 193-229.

110. Χαρακτηριστική είναι η στάση του Μπάιρον, που πίστευε ότι η Ελληνική Επανάσταση ήταν ένα σημείο καμπής για τα ευρωπαϊκά πράγματα, καθώς, όπως γράφει στον Pietro Gamba, «εκείνες οι αρχές που τώρα βρίσκονται εν ενεργεία στην Ελλάδα θα παραγάγουν σταδιακά αποτέλεσμα, τόσο εδώ όσο και σε άλλες χώρες»· βλ. R. Beaton, *Ο πόλεμος του Μπάιρον. Ρομαντική εξέγερση, Ελληνική Επανάσταση*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Αθήνα 2013, σ. 421-422.

RÉSUMÉ

Alexandra Sfoini

Images des Grecs insurgés dans les mémoires philhelléniques :
comportements individuels et collectifs (1821-1828)

L'étude se concentre sur les images des Grecs insurgés, les commentaires des comportements individuels et collectifs, comme en témoignent les mémoires des philhellènes français, anglais, allemands, italiens, qui ont visité la Grèce pendant la Révolution grecque, soit en tant que soldats et officiers volontaires, soit en tant que représentants de comités philhelléniques ou en tant que simples observateurs. Ces écrits sont généralement rédigés à chaud, même s'ils ont été publiés plus tard, et ils reflètent les opinions mais aussi l'état d'âme de l'auteur et en général son attitude envers les Grecs et la Révolution. Ils constituent une bonne source d'informations sur les personnes, les situations et les sentiments de leurs auteurs.

Les textes et les extraits caractéristiques sélectionnés se réfèrent aux principaux personnages de la Révolution grecque, aux groupes sociaux, ainsi qu'aux Grecs comme nation. La plupart des philhellènes se rangent du côté du gouvernement et de ses efforts de modernisation, bien qu'ils critiquent les intrigues de Mavrokordatos et parfois sa politique anglophile, tout en notant la marginalisation de Dimitrios Ypsilantis. Ils admirent le patriotisme, l'héroïsme et la vie simple des marins et des soldats ; ils observent aussi des phénomènes de désordre, de désobéissance, d'avidité et de banditisme. Ils abhorrent la violence de la guerre, mais la justifient, ils croient que les conflits et la guerre civile nuisent à la cause sacrée de la nation.

Les opinions des philhellènes sont largement déterminées par l'identité nationale, l'idéologie et la position politique, les préjugés et les attentes de chacun. La référence grecque antique, l'idéalisation romantique, l'enthousiasme d'une part, le contact avec la réalité, la frustration et l'indignation d'autre part, déterminent l'acceptation ou le rejet des comportements. Les attitudes des Grecs sont interprétées de différentes manières selon l'observateur et l'image dans le miroir varie : elle épouse les nombreux degrés qui vont de l'identification culturelle à la différence, accompagnée de la volonté de surmonter cette dernière, la réintégration légitime, effectuée sous certaines conditions, de la nation grecque au sein des nations civilisées modernes.